

AUGUST COMTE'UN SOSYOLOJİSİ (1)

— III —

İLİMLERİN SOSYOLOJİSİ

Yazan :

Prof. L. Lévy - Bruhl

Giriş

İlimler felsefesi, Comte'un eserinin ana parçalarından biridir. Bu parça kadar hiç biri, kendi doktrinini evvelki sistemlerden ayıran farkları göz önüne koyamaz.

İlimler felsefesi, Comte'a göre, tarih felsefesinden, terakki nazariyesinden ayrılamaz. Çünkü ilimler, büyük birer sosyolojik vakıadırlar. Bu sıfatla, tekâmülleri esnasında değişmez kanunlara râmdırlar. Şu halde, ilimler felsefesinin usulü daima kendi kendisinin aynı kalan müsbet usul olacaktır.

Bundan başka - ki, yukarıdaki mülâhazanın hemen doğurduğu bir neticedir - ilimlerin müsbet felsefesi, asıl ilimlerin izah edemediği noktayı «izah» etmiyecektir. Biliyoruz ki, ilimler, yokladıkları meselelerin kaynaklarını ve prensiplerini araştırmazlar. Onların, herkesin zımnî rızasile veya hiç değilse âlimler tarafından kullanılması neticesinde yetesiye müemmen olduğunu düşünürler. Hendececi, mekânın mahiyeti, yahut tariflerin kabli seciyesi üzerinde düşünmeği başkalarına bırakır. Fizikçi, madde hakkında bir fikir edinmek istiyorsa şimdilik kendisine en faydalı görüneni, yani madde nin hasseleri ve kanunları hakkında bildiği ile en iyi uyuşanını seçer, bu fikre, basit bir faraziye olmaktan başka bir değer vermez.

(1) L. Lévy-Bruhl'un (La philosophi d'A. Comte, 1911, Paris) eserinden yapılan bu tercümenin evvelki kısımları için BK.: Hukuk Fakültesi Mecmuası, 1938, sayı 15 (sf. 416-457) ve sayı 16 (sf. 673-719).

Âlimlerin yoklamadığı meseleleri halletmek, şimdiye kadar feylesofların, yani metafizikçilerin işi oldu. Maddenin, zamanın, mekânın... «asıl kendileri» nin ne olabileceğini araştırmak onlara aitti. İster metafizikten ilimlere gitsin, ister ilimlerden metafiziğe çıksın, daima savaştığı şey, filân veya falan müteal nazariyenin, filân nazariyeden ziyade tabiat kanunları hakkında bugün bildiğimiz şeylerle barıştığını göstermektir. Bir kelime ile ilimler felsefesi, umumiyetle, ilmî bilginin metafizik tefsirine ilişen bir taslak olmuştur. İlmî bilgi, kendisini bu işe lâkaydi ile olduğu kadar alâka ile de verir. Kendi hakkındaki tefsir «dıştan bir ad koyma» olarak kalacaktır. İlmî bilgiyi, ona dokunmadan izah eder.

Şimdi Comte'a göre biri müsbet ve asıl ilmî, diğeri metafizik ve asıl felsefî olan iki şekil bilgi yoktur. Bütün şe'nî bilgimiz son tahlilde hususî veya umumî vakıalara aittir. Şu halde mahiyeti itibarile müsbet bilgidен ayrı olacak bir felsefeden bahsedilemez. Mahiyetlerle, illetlerle, prensiplerle, gayelerle yapılan her izah denemesi, müsbet bilginin dışında kalır. Metafizik meseleleri artık konamaz. Bu manada bu meseleler kaybolduğu zaman ilimler felsefesi de onlarla beraber ortadan kaybolacaktır.

Fakat öte taraftan müsbet ilimlerin kendi kendilerine yetmediklerini gördük. Bir felsefe vasıtası ile nizam altına sokulmağa ve tetviç edilmeğe muhtaçtırlar. Şu halde bir felsefe elzem ise, bu felsefenin aynı zamanda ilimler gibi izafî ve müsbet olması, onlarla mütecanis bulunması lâzım geliyorsa, elimizde olağan tek bir hal tarzı kalır. İlimler felsefesi bütün görüşünü, parça görüşünün yerine koyacaktır. Böylelikle müsbet zihniyetin eseri kalacaktır. Fakat bu zihniyet o zaman hususilikten çıkıp küllî ve umumî olacaktır.

Bu küllilik seciyesi, gerek Comte'un, gerek ondan evvelkilerin felsefesinde müşterektir. Fakat Comte'un külliliği anlayışı başkadır. Umumiyetle metafizikçiler, hattâ Kant için küllilik tecrübeden gelmiyen ve bundan dolayı zarurî ve kabli olan bilgilerin ayırtıcı bir işaretidir. Kant'ın anladığı şekilde bir *kabli*'yi tanıyamaz; izafî kalan, istikraya dayanan, fakat umumilik sırasına göre diğeri bilgilerin şartını teşkil eden bir bilgiye küllî diyor. Kanunlar prensipi küllidir. Hâdiselerin ansiklopedik kanunları küllidir. İnsanlık fikri küllidir. Çünkü diğeri bütün bilgilerimizin terkihi bu bakım ile mümkündür. Küllilik, izafî bir şey olduğundan, muhtelif sahalarda tasavvur olunabilir.

Böyle olunca, ilimler felsefesinin tarifi kolaylaşır. Ayrıca düşünölmüş bir ilimden mi bahsolunuyor? Bu ilmin felsefesi o ilmin bir dalı üzerinde az çok hususî kanunların keşfi peşinde koşan âlimin hususî bakımına karşı gelecek surette, bütünü, usulü, mevzuu bir bakışta kavramaktan ibarettir. Fakat böyle bir felsefe zarurî bir surette parçalı ve eksik kalır. Bir ilmin felsefesi, ancak ilimlerin felsefesi içinde, yani ilimlerce tetkik edilen mevzuları, keşfolunan kanunları, kullanılacak usulleri, takip edilmesi lâzım gayelerini nizama sokan hem tek ve münferit, hem terkibî ve toplayıcı bir görüşle vücuda gelebilir.

Bu şekilde bir düşüncenin ilimler felsefesi olmadığı, sadece «müsbet ilimlerin en umumî neticelerinin terkibi» olduğu ileri sürölüyor. Comte bu itirazı kısmen kabul, kısmen reddetmektedir. Eski telâkkiye göre bir ilimler, felsefesi, yani müsbet ilim bakımını aşan bir «izah» denemesi yapmadığından ötürü muahaze edildiği zaman itirazcılarla birleşiyor. Bu çeşit bir felsefeyi o reddetmelidir. Yoksa kendi bakımı ile asıl âliminki arasında, müsbet felsefenin bütün ana ilimleri gözden geçirmesinden başka hiç bir fark olmadığını mı söylemek istiyorsunuz? O zaman Comte, bu ilimlerden bir felsefe çıkarmak için onları yan yana koymanın yetmeyeceğini ihtar ediyor. Bize gerçi daima izafi, fakat yeni ve gerçekten külli olan bir bakım lâzımdır. Yoksa Comte her ilimde devamlı kalan ve müsbetçiliğe uyan kısmı, batıl olan ve hâlâ ilâhiyat, metafizik damgalarını taşıyan kısımdan ayırabilir miydi? Bilhassa ilimlerin kendi aralarında bulunduracakları münasebetleri tesbit, her bir ilmin tek başına prensipine sahip olduğu bir inzibatı bütün ilimlere telkin edebilir miydi?

Bu suretle ilimler felsefesi, Comte'a kadar az çok dar bir bağ ile müsbet bilgiye bağlanmış metafizik bir telâkkiden ibaret kaldı. Comte, ilimlerin bütünü üzerinde müsbet kalmak ile beraber, felsefi olacak bir telâkki vücuda getirmeği denedi. «Dersler» in ilk üç cildini dolduran, işte, bu felsefedir. Müsbet felsefe statik bakımdan ilimlerin silsilesine, usulün birliğine, bilginin tecanüsüne dayanır. Dinamik bakımdan ise gai ve külli olan içtimaiyat etrafında bütün ilimlerin ilerilemekte olan birleşimini göstermeğe uğraşır. Comte bu «ipucu» sayesinde her ilmin felsefesini vücuda getirecek, bu arada onun diğer ilim felsefelerile olan münasebetini de gözden uzak buldurmayacaktır.

BİRİNCİ FASIL

Riyaziyat

I

Feylesofların gözünde riyaziyat, ilimler arasında daima imtiyazlı olan bir yer tuttu. Eflâtun, riyaziyatın mevzuunu, hâsse hâdiselerile mefhumî şe'niyet hâdiseleri arasında bulunan bir mıntakada gösteriyordu. Bir taraftan riyazî eşya, bilhassa hendesî şekiller muhayyileye, hassî şeyler gibi hitap etmekte, diğer taraftan riyazî hakikatler, fikirler ve fikirler arasındaki münasebetler gibi ezeli, ebedî surette sabit kalan bir seciye göstermektedirler. Bu yüzden riyaziyat tetkiki fikirleri, ilmî felsefe için bir hazırlıktır. Hâssî sezîş (intuition) karşısında serbest bıraktığı zihni, buna rağmen, sabit hakikate alıştıırır. Riyaziyat, adının da gösterdiği gibi, bütün eski çağ devamınca, birinci derecede ilim sayılmakta idi. Mevzuundan ve usulünden daha az emin olan fizik, kendisini felsefî muhakemeden güçlkle ayırıyor, tamamen ilmî olan bir şekle güç yanaşıyordu. Şu halde Eflâtun'a ve ondan sonra gelenlere göre riyaziyat, kendisini başka çeşit hâdiselerden ayıran seciyelere maliktir. Mevcut olan, ne harekete, ne de değişmeğe tabi olmıyan mutlak bir şe'niyete ait olarak tasavvur edilmesinden dolayı riyaziyat, bir dereceye kadar ilmin tabiatine iştirak eder. Onun tariflerden ve faraziyelerden hareket ettiği inkâr olunamaz. Fakat bir defa prensipler konunca, riyaziyat, kabli bir şekilde, fikirler üzerinde yapılan cedel (dialectique) gibi, zarurî isbatlar zinciri vasıtasile serpilmeğe başlar.

Bu telâkkide hem metafizik, hem müsbet olan unsurlar karışıktır. Telâkkinin anlatmak istediği şey, ilmin mevzuunun mutlak şe'niyet olduğudur. Fakat aynı zamanda isbatta ilmin esaslı seciyesini görür. Bizi Comte'un doktrinine ileten uzun tekâmül, ilmin metafizikten gelen unsurlarını, diğer unsurlar lehine, ortadan kaldırdı. Eflâtun veya onun peşinden gelenlerle beraber, hâdisenin, yahut olanın ilmî olamayacağını söylemekten uzak kalan Comte, bilâkis ilmin biricik mevzuunun kanunlara râm olan hâdisese şe'niyeti olabileceğini söyler. İlmin işi, ne illeti, ne de cevheri aramak değildir. Hâdiseler arasında değişmez münasebetleri göstermek, onun için kâfidir.

Eğer uzun zamanlar asıl ilim riyaziyattan ibaret oldu ise, bugün bile ilimler içinde en ileride ise bunun sebebi şudur: Hendese, mekanik hâdiseleri, bütün hâdiselerin gerçekten en basit, birbirlerine tabii surette en çok bağlı olanlarıdır. Riyaziyatın müşahede-

vasıtasile araştırıldığı merhale, böyle bir merhalenin bir manasızlığa düşmeksizin, varlığı inkâr edilebilecek, akli bilgiye vakıaların tecrübi müşahedesinin önlemediğini ileri sürecektedir kadar kısa sürmüştür. Fakat buna rağmen riyaziyat ile diğer ilimler arasındaki fark, tabiat farkı değil, derece farkıdır. Riyaziyat sadece diğer ilimlerden ileridedir. Yoksa başka bir sahada değildir. Bir kelime ile riyazî ilimler, bütün diğer ilimler gibi, tabii ilimlerdir.

İlimlerin hepsini mütecanis olarak göstermek, yani bir taraftan riyaziyatın, öte taraftan diğer ilimlerin iki ayrı sınıf olduğu düşüncesine meydan vermemek emeğini, Comte'dan önce de sıyanlar oldu. Bütün feylesoflar Descartes'ın tek olarak düşünülen ilim için küllî bir usul aradığı gündüneri bu işin peşinde idiler. Riyazî ilimler temayülünün hâlâ kuvvetli bulunduğu bu karteziyen telâkkinin eksikliğini çok iyi gören Comte, bununla beraber, kendi telâkkinin onunkinden çıktığını inkâr etmemiştir. İlimlerin tecanüsü fikri başka bir şekil altında Leibnitz ve Kant'da da bulunmaktadır. «Mahz aklın tenkidi» bir taraftan riyaziyatın, öte taraftan fiziğin aynı surette kabli, terkibi prensiplere dayandığını göstermiyor mu? «Yarının her çeşit felsefesine başlangıç» da müteal estetiğe karşılık olan faslın «kabli ve saf riyaziyat nasıl mümkündür» adını taşıması gibi, müteal mantığın karşılığı olan fasılda «kabli ve saf fizik nasıl mümkündür» başlığını taşımaktadır. Comte'un nazariyesi, başka bir sahada Kant'ınki ile müvazidir. Burada da riyaziyat, fizik gibi terkibi prensiplere dayanır. Kant'ın tecrübeden üstün olduğunu söylediği bu prensipler, Comte'a göre tecrübedendirler. Comte'un, Kant'ın nazariyesini bilmediği doğrudur. Bilse idi de kabul etmezdi. Bununla beraber doktrin ayrılıkları altında bir temayül benzerliği yok değildir.

Comte, nazariyesinin kendisine en yakın bir zamanda yapılmış taslağı d'Alembert'dedir. «Nutuklar» sahibi şöyle der: Tabiatın ilmini fiziğe ve riyaziyata teşmil edeceğiz.

II

Her ilmin başlangıcı, karşılığı olan fen (art) dedir. Riyaziyat büyüklükleri ölçmek fenninden ve san'atinden doğmuştur. Yalnız doğrudan doğruya ölçmekle kalsaydık, bu fenni çok iptidaî bırakacaktık. Bize ilişiği olan büyüklükler arasında bu suretle doğrudan doğruya ölçebileceklerimiz çok azdır. Zihin bu yüzden, büyüklükleri doğrudan doğruya olmıyarak ölçmeği araştırmağa mecbur kaldı.

Doğrudan doğruya ölçüye müsait olmıyan büyüklükleri tanı-
mak için bunları şüphesiz yekten tayine elverişli büyüklüklere bağ-
lamak gerektir. Bu iki çeşit büyüklüklerin aralarındaki münasebet-
lerin yardımı ile ölçülmesi, doğrudan doğruya kabil olmıyan bü-
yüklükleri keşfedebiliriz. «Bütün riyaziyatın mevzuu işte bu-
dur» (2). Bu mevzuun son derece geniş olduğu aşikârdır. Doğru-
dan doğruya ölçülmesi elimizde olan büyüklüklerle ölçülmesini ar-
zu eylediğimiz büyüklükler arasına büyük miktarda vasıta koymak
icap ederse ameliyat çok karışık bir hale girer.

Comte'a göre, ne olursa olsun en sonunda birbirlerini kemiyet
bakımından tayin ettiği tasavvur edilebilecek, binnetice riyaziyata
ait olmıyacak bir mesele, prensip olarak mevcut değildir. Şüphesiz
hâdiselerin yalnız kemiyetini değil, keyfiyetini de göz önüne almak
lüzumu ileri sürülecektir. Meşru olarak kemiyet haricine çıkılabi-
leceğini aklına getirmiyen Aristot'nun gününde kat'î olan bu itira-
zın yenilerce bir değeri yoktur: Descartes'danberi tahlilin hendese,
mekanik ve fizik hâdiselerine tatbik edildiğini gördüler. Bu hâdi-
selere tatbik edilebilecek usulün diğerlerine de tatbikinın mümkün
olabileceğini düşünmekte bir manasızlık yoktur. Hâdiseler arasın-
daki her münasebet, bulunması ve halledilmesi güçlüğü bulunma-
yan yerlerde bir muadele yardımı ile tasavvur edilebilmelidir (3).
Vakıa âleminde mûtaların karışıklığı bizi çabuk durdurur. Zihni-
mizin bugünkü vaziyetinde muadeleleri sabit şekilde tanıyan yal-
nız iki çeşit hâdiseler vardır: Hendese, mekanik.

Bütün riyazî ilimler ikiye ayrılır: Müşahhas riyaziyat, mücer-
ret riyaziyat. Evvelkisi hendese ve mekanik hâdiselerini yoklar.
Diğeri en basit sayı ameliyelerinden müteal tahlilin en ince terkip-
lerine kadar geniş bir sahayı kucaklayacak bir manaya alınan
«calcule - hesap» kelimesi altında toplanabilir. Riyaziyatın tama-
mile alet hizmetini gören bu kısmı, nihayet «tabii mantığın muay-
yen bir talil sahasına bizi hayran bırakacak surette nihayetsiz bir
yayıllışı» ndan başka bir şey değildir.

Riyazî ilimlerin bu kısmı, yoklanan eşyanın tabiatından müsta-
kil ve yalnız göstereceği sayı münasebetlerine aittir. Bunun neti-
cesi olarak aynı münasebetler bir çok muhtelif hâdiselerin tetkiki
içinde mevcut olabilirler. Riyaziyeci bu meseleleri, son derece baş-
kalıklarına rağmen, tek bir tahlil meselesi sayar ve onlara kat'î bir

(2) Dersler, 101.

(3) Kz., 121.

hal tarzı verebilir. «Bu suretle meselâ bir cismin boşlukta şakulî tarzda düşüşünü yoklarken zaman ve mekân arasındaki münasebetlere hükmeden aynı kanun, ne düşüş hâdisesine, ne de aralarında birbirine benzemiyen diğer hâdiselerde de bulunmaktadır. Çünkü bu kanun aynı zamanda çevreli (sphérique) cismin havasile veya metresinin uzunluğu arasındaki münasebeti ifade etmekte, keza ziyanın, yahut hararetin aydınlanan, veya ısınan eşyanın mesafesine göre şiddetinin azalışını tayin etmektedir» (4). Elimizde rastgele tabiat hâdiseleri arasındaki muadeleye kayıtsızca yarıyacak umumî bir usul yoktur: Muhtelif hendese, mekanik ve fizik hâdiseler için hususî usullere muhtacız. Fakat bu hâdiseler ne olursa olsun, muadele bir defa yapılmış, hal tarzları için lâzım usul tek şekillidir. Bu manada mücerret riyaziyyat, cidden bir organondur.

Hendese ve mekanik ise bilâkis diğer tabiat ilimleri gibi müşahedeye dayanan hususî tabiat ilimleri olarak göz önüne alınmalıdır. Fakat Comte bu iki ilmin zihnimizin şimdiki vaziyetinde, daima oldukları gibi bugün de, hattâ daha fazla bir doktrin olmaktan ziyade bir usul gibi kullanılacaklarını ilâve ediyor. Bu şekilde riyaziyyat, yalnız mücerret kısmı ile değil, müşahhas kısmı ile de bir alet oluyor, astronomi ve fizik gibi mevzuları daha muğlak ilimlere alet hizmetini görüyor. Müşahhas riyaziyyat bu suretle «yenilerin mantığı» olmaktadır.

Comte, mücerret riyaziyyatın felsefî tetkikini yaparken, sırasile riyazi hesaptan hendesi hesaba ve hendesi hesaptan müteal tahlile, yahut tamamî ve tefazulî hesaba geçmektedir. Leibnitz ve Newton'un bunları nasıl izah ettiğini gösterdikten sonra, kendisini en çok tatmin eden Langrange'in sistemini kabul ediyor. Hayatının sonlarında tahlilî mekanik müellifine karşı olan hayranlığının çok azaldığı doğrudur. Burada bu meselenin içine girmeksizin, yalnızca mücerret riyaziyyatın kuvvetine dair olan, Comte'un da ehemmiyetli saydığı bir telâkkiyi işaret etmekle kalacağız. Bahis ister âdi tahlil, ister müteal tahlil olsun, Comte, her ikisinde de bilgilerimizin son dereceyi bulan kemalsizliği yanında tatbikatlarının fevkalâde olan bereketlerini gösteriyor. Riyaziyyatta karşısında kaldığımız meselelerin pek zayıf bir kısmını halledebiliriz. Bununla beraber «nasıl alelâde tahlilde muadelelerin halline ait miktarı az esaslı bilgilerin pek çok tatbikatı yapıyorsa, aynı surette hendeseciler de tamamî riyaziyyatında şimdiye kadar pek ilerlemiş olmaları-

(4) Dersler, I, 112.

na rağmen, hendese, mekanik, termoloji, ilh... de birinci derecede ehemmiyeti haiz bir çok meselelerin çok cüz'î mücerret mefhumlar vasıtasile hal tarzlarını elde etmekten geri kalmadılar» (5). Bunun sebebi en küçük mücerret bir bilginin, bir çok müşahhas araştırmalara tabii olarak tekabül edişidir. Tabiati bilmek için elimizde olan zihni vasıtaların en kuvvetlisi gittikçe mücerret olan, fakat müsbetliği de elden bırakmayan fikirlere yükselmekten ibarettir. Müsbet olmadan mücerretleşme bilgimiz, yapma (fictif) ve metafizik olacaktır. Mücerret olmadan müsbet kalan bilgi ise, umumilik seviyesinden uzaktır, akli olamaz. Fakat müsbetliği bırakmadan yüksek bir mücerretlik derecesine ererse, aynı zamanda umumiliği ve en sonunda da birliği elde etmiş olur. Umumilik ve birlik ise ilmin gayeleridir.

Bir taraftan Descartes'ın riyaziyatına ait güzel keşfinin, diğer taraftan tabii hâdiselerin umumî tahlili tasavvuru hakkında Descartes'ın taşıdığı ana fikrin tamamlayıcısı sayılabilecek olan tamamî ve tefazuli hesap buluşunun ehemmiyetleri buradan geliyor. Comte, Descartes'ın o keşfinin ancak bu buluştan sonra bütün genişliği ile anlaşılıp tatbik edildiğini söylüyor. Tamamî ve tefazuli hesap yalnız bütün hâdiselerin tabii kanunlarını araştırmak hususunda «hayran kalacağımız bir kolaylık» temini ile kalmıyor. Fakat tefazul formülleri son derece umumilikleri sayesinde, her muayyen hâdiseyi, içindeki mevzular ne kadar mütenevvi olursa olsun, tek bir muadele ile ifade edebilirler. Bundan dolayı tek bir tefazuli muadele, bütün münhanilere temas eder. Bir diğeri de değişen her hareketin riyazî kanununu ifade eyler.

Asgari tahlil, bilhassa Leibnitz'in telâkkisinde, yalnız keşfi vasıtasız olarak imkânsız olan muadeleleri vasıtalı bir şekilde teşkil etmenin yolunu göstermiş değildir (6). Feylesofun gözünde onun, değerce bundan geriye kalmayan başka bir faidesi vardır. Tabii hâdiselerin riyazî tetkikinde daha umumî olan yeni bir kanun nizamı düşünmekliğimizi kolaylaştırır. Bu kanunlar tetkik edilen mevzu ne olursa olsun, her hâdiseye için daima aynıdır. Ancak hâdiseden hâdiseye değişir. İşte «bu başkalıkları mukayese etmek suretile bazan daha umumî bir görüşe dayanarak birbirinden tamamile başka muhtelif hâdiseye grupları arasında, bu gruplara ait riyazî kanunların tefazuli ifadelerinin gösterdiği benzeyişlere göre müsbet bazı

(5) Dersler, I, 256.

(6) Kz., I, 195.

yakınlıklara yükselmek imkânlarını böyle elde edebildi» (7). Comte müteal tahlilin bu büyük kuvvetini heyecanla düşündü ve onu «zihnimizin şimdiye kadar yükselmiş olduğu en yüksek düşünce» olarak gördü. En yüksek düşünce olması ise bütün müsbet mefhumlar arasında en çok mücerret olması itibarile, müşahhas hâdiselerin geniş yekûnunu akli bir birliğe irca edişinden ileri gelmektedir.

Tahlili hendese telâkkisinin Descartes'a usulünün başlangıcını teşkil eden «külli riyaziyat» fikrini telkin etmesi gibi, müteal tahlil üzerindeki felsefi bir düşünüşün de Comte'u tabiate ait umumî nazariyesi içinde mühim bir yer tutan «ansiklopedik kanunlar» fikrine götürdüğünü tasavvur edebiliriz. Çünkü Comte'un bahsettiği tefazuli formüllere benzeyen bu kanunlar, esasen birbirine irca edilemiyen hâdiseler gruplarında aynı suretle tahkik edilmekte, bütün hâdiselerin bir nokta etrafında toplandıklarını tasavvura yaramaktadır.

III

Hendese, müşahhas riyaziyatın ilk kısmıdır. Şüphesiz hendesenin araştırdığı vakıalar birbirlerine, diğer ilimlerin yokladığı vakılardan daha çok bağıdırlar.

Hendesede bize verilmiş olan bir kısım vakılardan kolayca diğer kısmı talil edebileceğimizin sebebi de budur. Fakat hiç bir istidlâlin ortaya koymadığı bir kısım ilk hâdiseler vardır ki müşahedeye muhtaçtırlar. Bunlar bütün hendesi talillere temel hizmetini görürler (8). Müşahedeye bağlı olan bu hâdiseler gerçi azdır. Fakat ilk olmalarından dolayı zarurîdirler, başka bir şeye hiç bir suretle irca edilemezler.

Hendesi mekânın ve tariflerin kaynağı üzerindeki metafizik münakaşalar bu suretle bertaraf edilmiş oluyor. Bu noktada Comte şöyle düşünmüş olan d'Alembert'in fikrini benimsiyor: «İlmin hakiki prensipleri, kendilerinden evvel bir şey farzettirmiyen, bundan dolayı ne izah ne de itiraz edilemiyen malûm ve basit vakılardır: meselâ hendesede hayyizin hassî keyfiyetleri gibi. Hayyiz hakkında bütün insanlarca aynı olan, bütün doktrinlerin, kendilerine rağmen, birleştikleri müşterek mefhumlar, bütün doktrinlerin farkın-

(7) Tahlili hesabı Newton ve Leibnitz aynı zamanda ve birbirlerinden ayrı olarak ortaya atmışlardır.

(8) Dersler, I, 286.

da olmadan hareket noktalarını teşkil eden basit ve alelâde prensipler vardır. İşte feylesofun hendesi hakikatlere temel yapmak üzere tasarlıyacağı ilk ve müşterek mefhumlar bunlardır» (9).

Hayyiz (Etendu) cisimlerin bir hassesidir. Fakat hayyizin cisimlerde bulunduğunu düşünecek yerde onu kâinatın bütün cisimlerini içine alacak mekân dediğimiz belirsiz bir muhit içinde düşünüyoruz. Meselâ bir cismin daldırıldığı bir mayi içinde bıraktığı izleri düşünelim. Hendesi bakımından bu iz, hiç bir mahzur olmaksızın, cismin kendisinin yerini tutabilir. Bu şekilde basit bir tecrübe vasıtasile d'Alembert'in kullandığı bir kelimeye göre maddenin yalnız fantomunu düşünmek için onu hassî hassalarından sıyrıyoruz. O zaman yalnız tabiatte görülen hendesi şekilleri değil, fakat tahayyül edilebilecek bütün şekilleri tetkik edebiliriz. Böylece hendese akli bir seciye kazanmaktadır.

Zihnimizin hendesi çizgileri genişliksiz, satırları derinliksiz düşünmesi de böyle bir basit tecridin eseridir. Bunun için azaltmak istenilen bu'dü, üzerinde dikkatimizi durduramayacak bir incelik alıncaya kadar derece derece küçülüyormuş gibi tasavvur etmek kâfidir. Çizgi, satır, sonra nokta hakkında «şe'ni fikir» bu suretle elde edilir. O halde kabliye baş vurmağa hiç ihtiyacımız yoktur.

Bu şekilde teşekkül eden hendesenin mevzuu hayyizi ölçmektir. Fakat bu ölçme hiç bir zaman çizgilerin birbirine tatbiki suretile doğrudan doğruya olamayacağından «hendesenin gayesi her çeşit hayyiz, hacim, satır ve çizgiyi müstakim çizgi üzerinde yapılacak basit mukayeselere irca etmektir. Çünkü doğrudan doğruya ölçülmesi mümkün, düşünülen yalnız müstakim çizgi vardır» (10). Hendesenin mevzuu çok geniştir. Zira sıhhatli tariflere tâbi olan muhtelif şekillerin sayısına hudut yoktur. Muayyen bir kanuna tâbi bir noktanın hareketi ile vücuda geldiğini tasarladığımız münhanilere bakarken kanunların sayısı kadar münhani düşünebiliriz. Keza münhanilerden daha çok satır ta tasavvur etmek mümkündür.

Bu uçsuz şe'niyetin genişliğini çok geç farkedenden zihnimiz, onu baştan başa boylamak için iki ayrı usul kullanabilir. Gerçekten, mükemmel bir hendese tahayyül edilebilen bütün şekillerin hasselelerini gösteren hendese olacaktır. Bu ise iki tarzda elde edilir. Ya şekillerden her biri müselles, daire, küre, kat'ı nakıs, ilh... göz önü-

(9) D'Alembert, Eléments de philosophie, I, sf. 132.

(10) Dersler, I, 298.

ne alınacak ve hasseleri araştırılacaktır. Yahut muhtelif hendesî şekillerin birbirlerine tekabül eden tarafları, onları hep toptan araştırarak ve böylece henüz yoklanmayan filân veya falan şekli peşinden bilecek surette bir araya getirilecektir. Comte şöyle diyor: «Hülâsa hendesenin hepsi, ya araştırılan cisimlerin yahut göz önüne alınacak hâdiselerin münasebetlerine göre bir nizama sokulabilir». İlk plân eskilerin hendesesi yahut hususî hendese, ikinci plân Descartes'danberi olan veya umumî hendesedir (11).

Başlangıçta hendese yalnız hususî olabilir. Meselâ eskiler, daireyi, kat'ı nakısı, her şekil için tanınan hasseleri arttırmağa çalışmak suretile yokladılar. Fakat bu yoklayış yalnız kalsa idi hendesenin ilerlemesi hiç bir zaman çabuk olamıyacaktı. Descartes'ın bulduğu usul, hendesenin umumî olmasına, hasselerinin müşterek tetkiki maksadile hendesî şekillerin teker teker tetkikini terketmesine yol açarak ilimde bir istihale yaptı. Bu inkilâbın manası pek anlaşılmadı, riyaziyat dersleri verilirken bu inkilâbın manası talebe ye yetesiye hissettirilmiyor, alelâde olarak yapılan tedrisata göre «hayran kaldığımız» bu usulün ilk önce mahrut faslı müşterekleri (section conique) nin veya eski hendesenin ruhuna göre teker teker göz önüne alınan diğer bir kaç münhaninin tetkikini basitleştirmekten başka bir gayesi olmadığı zannediliyor. Bu noktanın ehemmiyeti o kadar büyük değildir. Yeni hendesemizin karakteristik tarafı hendesî fikir ve tetkikleri talilî düşünce ve araştırmalara çevirmek suretile rastgele satıh veya çizgilere ilişen muhtelif meseleleri umumî şekilde yoklamaktan ibarettir (12).

Bütün hendesî fikirler zarurî surette şu üç kategoriye aittirler: Büyüklük, şekil, vaziyet. Büyüklük zaten kemiyet sahasına mensuptur. Şekil vaziyete irca edilir. Çünkü her şekil bir noktanın yürüyüşünün yani birbiri ardısırağı vaziyetlerinin neticesi gibi karşılanabilir. Şu halde mesele herhangi bir vaziyet fikrini büyüklük fikrine iletmek idi. Descartes bu meseleyi nasıl halletti? İhtiyacın tazyiki altında kendiliğinden doğmasından dolayı zihnimiz için tabii olduğu söylenebilecek bir cihazı yeniden isbat etmeden umumi- leştirmek suretile. Gerçekten, bir şeyin vaziyetini işaret icap ettiği zaman onu daha önceden bilinen ve hendesî unsurları bakımından müşterek tasarlanan vaziyetlere bağlamıyor muyuz? Bir yerin uzunluk veya genişliğini tayin eden coğrafyacılara, bir yıldızın yük-

(11) Kz., I, 314.

(12) Kz., I, 383.

selmesini ve merkezinden ayrılmasını gösteren astronomlar da böyle yapmaktadırlar. Coğrafya ve astronominin koordineleri karteziyen koordineleri vazifelerini görmektedirler. Aralarındaki esaslı fark, Descartes'in bu usulü çok büyük bir kuvvet ve bereket temin etmek suretile en son umumilik derecesine çıkarmasıdır.

Hususî hendeseye çok üstün olan umumî hendese, bununla beraber hususî hendesenin yardımından tamamen uzak kalmaz. İşe eskilerin yaptığı şekilde her zaman hususî hendese ile başlamak gerektir. Gerçekten umumî hendese hesabın kullanılmasını ister. Fakat eğer hendese Comte'un dediği gibi, hakikaten vakıalar ilmi ise, bu vakıaların ilk bilgisini bize verecek olan hesap değil midir? Basit riyazî tahlil, tabii bir ilmin temellerini kurmak için ne işimize yetecek, ne de sonradan kurulmuş olan bu temellerin yeni bir isbatını bize temin edebilecektir. Her şeyden önce mevzuun doğru- dan doğruya ve sarıh olan münasebetlerinin ortaya çıkmasına kadar ilerletilmiş bir tetkik lâzımdır. «Herhangi bir ilme hiç bir zaman riyazî tahlilin tatbikatı ile başlanılamaz. Çünkü ilim göz önüne alınan hâdiseler üzerinde riyazî tahlile başlangıç noktası teşkil edebilecek bir kaç muadele kuracak kadar ilerlememiş ise, böyle bir tahlil imkânsız bulunacaktır» (13). Hülâsa tahlilî hendesenin vücudunda getirilmesi hendesenin tabii ilim olmak gayesini değiştirmez. Hendese mümkün olduğu kadar aklileşmekle beraber, kökünü tecrübeden ayırmamaktadır.

IV

Müşahhas hendesenin ikinci kısmı, yani mekanik de harikalı terakkilerini tahlile borçlu olan tabii bir ilimdir. Keza burada da ilmin temeli olan vakıalarla bu vakıaların basitliği ve aralarında mevcut münasebetlerin aydınlığı sayesinde ilmin kazandığı inkişafı birbirinden ayırmalıdır. Bu iş, yani «gerçekten fiziğe ait olan» ile «tamamile mantıkî» olanı birbirinden ayırt etmek her zaman kolay değildir (14). Buna rağmen tecrübenin verdiği vakıaları statik ve dinamiğin umumî kanunlarını elde etmemizi kolaylaştıracak yapma telâkkilerden ayırmalıdır.

Cisimleri yalnız atalet içinde düşünmek, bu neviden yapma bir telâkkidir. Atalet kuvveti fizik bakımından mevcut değildir. Tabiat bize hiç bir yerde iç faaliyetinden mahrum bir cisim göstermi-

(13) Dersler, I, 322.

(14) Kz., I, 422.

yor. Canlı olmıyan şeylere âtıl değil, gayri uzvî diyoruz. Cisimlerde ağırlıktan başka bir şey olmasa bile bu, maddeyi kuvvetten mahrum gibi düşünmekten bizi alıkoymağa kâfi değildir. Mekanik, buna rağmen yalnız cisimlerin ataletini düşünüyor. Niçin? Çünkü böyle bir tecridin «tatbikatta bir mahzur doğurmadan» mekaniğe faidesi dokunmaktadır. Gerçekten mekanik eğer cisimlerin içindeki kuvvetleri ve bu kuvvetlerin değişikliklerini göz önüne alsaydı, muğlâklık, vakıaları asla hesaba tâbi tutamıyacak bir hal alır, mekanik riyazî ilim olmak seciyesini kaybetmek tehlikesine düşerdi. Öte taraftan hareketleri, husul tarzlarına dikkat etmeksizin yalnız hareket olarak düşündüğünden ötürü, «iç kuvvetleri icap ederse muadili olan dış kuvvetlerle değiştirmek» kendisi için daima mümkündür. Şu halde maddenin ataleti, bütün âmillerin birbirinin aynı olduğunu, bütün kuvvetlerin aynı mahiyette bulunduğunu düşünmeğe yol açmak suretile mekanik ilminin tam tecanüsünü temin gayesi için yapılmış bir tecritten ibarettir.

Mekaniğin fizik seciyesi, aynı zamanda, üzerine kurulmuş bulunduğu üç kanunun seciyesinden de anlaşılır (15).

Bu kanunlardan Képler kanunu ismini taşıyan ilki şudur: «Her hareket tabii olarak müstakim çizgili ve tek şekillidir. Yani bir anda tek bir kuvvetin tesirine tâbi her cisim, bir düziye değişmiyen bir sür'at ile müstakim çizgi istikametini takip eder». Bu kanunun kâfi illet prensipinden çıktığını ileri sürdüler. Cisim müstakim çizgi istikametini takip edecektir. Çünkü çizginin bu tarafından ziyade öbür tarafına doğru cismin hareketi için bir sebep yoktur. Fakat buna karşı Comte, cismin inhıraf etmesi için bir sebep olmadığını, bunu inhıraf etmemek vakıasını gördükten sonra bildiğimizi, bundan başka türlü de bilemiyeceğimizi de söylüyor. Yapılan istidlâl «vakıanın kendisini mücerret tabirlerle yeniden ifade etmek» ve cisimlerin müstakim çizgi hizasında harekete tabii olarak meylettiklerini söylemeğe irca edilir ki, bu, nihayet, teşkili lâzım bir kaziyedir. İşte eski feylesoflar, bilhassa Aristo bu gibi istidlâller vasıtasile devrî hareketi yıldızlar için tabii saydılar. Devrî hareketi bütün hareketlerin en mükemmeli addeden bu telâkki, yanlış tahlil edilmiş bir hâdisenin mücerret bir ifadesinden başka bir şey değildir. Cisimlerin müstakim çizgi hizasında ve daima müsavi süratle harekete temayüllerini bize tecrübe göstermektedir.

Mekaniğin Newton kanunu denen ikinci ana kanunu, tesirle ak-

(15) Dersler, I, 455-463.

si tesirin birbirine denk olduğunu ifade eder. Zihinlerimiz bu kanunu vakıaları müşahedenin bir neticesi gibi karşılamak hususunda bugün oldukça anlaşılmaktadır. Newton'un kendisi de onu böyle anlıyordu.

Nihayet üçüncü kanuna göre «herhangi bir sistemin bütün cisimlerinde tamamen müşterek olan bir hareket, ayrı ayrı alınacak cisimlerin her birine ait olan ve bütün sistem sükûnda imiş gibi kendileri devam eden hareketler birbirlerini hiç bir suretle tadil etmezler». «Hareketlerin istiklâli veya beraberliği» adını taşıyan bu kanunu Galilé de formüllemiş idi. Yukarıki kanun gibi bu da kabli değildir. Eğer tecrübe birbirlerine nisbeten hareket eden cisimler sistemine verilen müşterek bir hareketin, cisimlerin ayrı ayrı olacak hareketlerinde hiç bir değişiklik yapmadığını bize göstermese idi, bundan nasıl emin olurduk? Galilé, kanununu ortaya attığı zaman her taraftan, bu kaziyenin yanlış ve manasız olduğunu kabli olarak isbata yeltenen bir çok sesler yükseldi. Kanun fizik görüşünün mantık görüşü yerine konmasından sonra kabul edildi. O zaman görüldü ki, tecrübe bu kanunu her zaman tasdik etmekte, bu tasdik geri kaldığı takdirde bütün kâinat makinasının altüst olacağını göstermektedir. Meselâ yerin hareketi, üzerinde veya içinde cereyan edegelen mekanik hareketlerine hiç bir suretle tesir etmez. Copernic'in nazariyesi ortaya çıktığı zaman, hareketlerin istiklâlleri kanunları bilinmediğinden, Copernic'e bu suretle tecrübeden mülhem bir itiraz yapıldığı zannediliyordu. Eğer yer güneş etrafında hareket etseydi, bu hareket yer üzerindeki bütün hareketleri değiştirir deniyordu. Sonradan, Galilée'nin kanunu bilindikten sonra mesele anlaşıldı ve itiraz değerden düştü.

Bu üç kanun böylece ortada olduktan sonra, mekanik kendisine kâfi olacak bir temele sahip olmuş oluyor. Artık ilmin yapısı haricî âlemi daha fazla soruşturmadan, basit mantık ameliyeleri ile vücuda gelebilir. Fakat tahlilin tatbiki neticesinde hendesenin tabii ilimlik seciyesini kaybetmemesi gibi tamamen akli olan bu mantık ameliyeleri de mekaniği kabli bir ilim haline sokmaz. Gerek hendesenin, gerek mekaniğin bu halini gösteren nokta, sadece ilmin tecrit mecburiyetinde bulunduğu unsurları ortaya koymak suretile mücerretten müşahhasa geçmek ve elde edilen neticeleri şenî hallere tatbik etmek imkânıdır. Eğer mekaniği tamamen basit tahlili mefhumlara göre vücuda getirmek kabil olsaydı, tabiatın filî tetkikine böyle bir ilmin mutlak surette tatbik edilebileceğini tasarlıyamadık. Akli mekaniğin şenîyetini tamamlayan şey, onun

müşahede ile elde edilen bazı umumî vakıalar, hülâsa tecrübenin verdikleri üzerine kurulmuş olmasıdır.

Comte, şüphesiz, mekaniğin prensiplerine ilişkin ve Poincaré'nin, Hertz'in mekanik nazariyelerine ait bir yazısında hülâsa edilen münakaşaları önceden bilemezdi (16). Poincaré'ye göre dinamik nazariyeleri bir çok şekillerde izah edildi. Fakat riyazî teorem, tecrübî hakikat, tarif hiç bir zaman birbirlerinden yetesiye ayırt edilmediler. Ne Hertz'in kifayetsizliğini ileri sürdüğü «klâsik» mekanik telâkkisi, ne de Hertz'in bunun yerine koymak istediği telâkki Poincaré'yi tatmin etmemektedir. Fakat her halde, Comte'un dediği gibi hayran kalacağımız bir kat'ilikle inşa edilmiş ve Laplace tarafından tek ana bir kanundan çıkarılacak bir hale getirilmiş bulunan klâsik tahlilî mekanik sisteminin, bir asır zarfındaki fizik telâkkilerinin yabancı olmadığı, bir takım mühim güçlüklerle çarpışması neticesinde, sarsıldığını görmek, yüksek bir felsefe dersi verecek mahiyettedir.

Burada d'Alembert'in ve Comte'un müşahhas riyaziyatın mahiyetine ait nazariyeleri lehinde bir delil mevcut değil midir? Hendese ve mekanik diğer tabii ilimlerden yalnız hâdiseler arasında bulunduğu sarih münasebetler, bu münasebetleri hesap ve tahlil vasıtasıyla yoklamak hususunda sahip oldukları kolaylık, bilnetice tamamiyle akli ve talili bir şekil almak yüzünden ayrılabilir. Çünkü aleti pek fazla olan kuvveti, onu kullanan ilimlerin tabiatini bizden gizlememelidir. Hendese ve mekanik de diğer ilimler gibi tabii hâdiseler üzerinde çalışırlar. Yalnız bu ilimler en basit, en umumî ve birbirlerine en iyi bağlı hâdiselerle uğraştıklarından ilmin müsbet tarifine cevap veriyorlar. Akli keşif bu ilimlerde tecrübî müşahede yerine pek kolayca konmaktadır. Hendese ve mekanik vakıalardan değil kanunlardan teşekkül ederler. Bu cihetten de müsbet ilim tarifine uyan bu ilimler menşeleri bakımından tecrübidirler ve inkişafı esnasında izafi kalırlar.

Bu suretle tam şuurunu bulan müsbet felsefe kendi teşekkülüne en çok yardım etmiş olan ilimlerin telâkkisi üzerine aksi tesirde bulunuyor. Bu felsefe herkes tarafından kabul edildiği zaman bir ilmin tamamiyle kabli olarak yapılabileceği hakkındaki mutlak ve ezeli fikir kafalardan silinecektir. Çünkü müsbet ilmin mükem-

(16) *Revue générale des sciences pures et appliquées*, 30 Septembre 1897.

mel bir nümunesi olan riyaziyat artık mutlak ve ezeli olmak seciyelerini iddia etmiyecek, metafizikle olan asırlık bağları kat'î surette kopacaktır.

İKİNCİ FASIL

Astronomi

I

Astronominin mevzuu gök cisimlerinin gösterdiği mekanik ve hendese hâdiselerinin kanunlarını bulmak, bu kanunların bilgisine dayanarak kendi sistemimizin herhangi bir devirdeki halini doğru ve aklı bir surette önceden görmektir. Bir kelime ile astronomi «riyaziyatın gök ahvaline tatbiki» dir (17).

Spencer, Comte'un ilimler tasnifinde astronomiye verdiği yeri tenkit için bu tarifi ele alıyor ve Comte'un tenakuza düştüğünü göstermek maksadile ona şöyle diyor: Tabiatın mevcutlarını değil, bu mevcutlara ait hâdiseleri idare eden kanunları araştıran mücerret ilimlere ana ilimler diyorsunuz. Astronomiye, hangi sıfatla bu ilimler içinde, fizik ve metafizik arasında bir yer veriliyor? Mevzuu tabiatın bazı mevcudatı değil midir? Riyaziyatın gök hâdiselerine tatbiki, riyaziyatın diğer hâdiselere tatbikinden ne ile ayrılıyor? Comte'un burada hakikatte müşahhas veya hiç değilse Spencer'in ifadesine göre mücerret-müşahhas olan bir ilmi mücerret ilimler içine kattığı aşikârdır.

Comte böyle bir itirazı evvelden sezmişti. Verdiği cevap, ilimlere tatbik edilen «umumî» ve «mücerret» kelimelerinin manasını aydınlatmaktadır. İtirazın bir kısmını kabul eder ve hakikî astronomi mefhumlarının tamamile riyazî olan mefhumlardan yalnız gök ahvaline ait bulunmak noktasından ayrıldıklarını söyler. Burası, ilk bakışta, ilk felsefeye has muhakemelerin esaslı surette mücerret olan tabiatine zıd gibi görünmelidir. Fakat öte taraftan bu muhakemeler tecrübenin verdiği hâdiseler hakkındadır. Mücerret ilimlerin sırası da hâdiselerinin birbirlerini şartlandırdıkları şe'nî sırayı model edinmelidir. Böylece ilimlerin birincisi olan riyaziyat, bütün maddî mevcutlarda müşterek (şekil, vaziyet, hareket gibi) umumî hâdiselerin ana kanunlarını araştırır. Umumî hâdiselerin arkasısıra gelenler de «devamlı temayülü, bütün diğer hâdiselerin

(17) Müsbet siyaset, I, 499.

cereyanına hâkim olan» hâdiseler değil midir? (18). Başka bir ifade ile fizik, kimya, hayatiyat... hâdiselerini araştırmaya geçmeden önce, bu hâdiselerin bize vevildiği muhitin umumî kanunlarını tanımak zarureti yok mudur? Hâdiseler, bu muhit dışında mümkün değildirler. Hiç değilse muhitin başka oluşu, hâdiselerin başkılığı neticesini doğuracaktır.

Şu halde hâdiseleri sıraya dizmek hususunda tecrit gibi işe yaranan umumilik seciyesi nihayet tâbilik fikrinden ibaret oluyor. İlimlerin umumî merdiveni üzerinde astronomiye, fizik ile riyaziyat arasında bir yer veren de işte bu tâbilik halidir. Astronominin yokladığı hâdiseler, yalnız göz önüne alınca tamamile riyazî ve mekanik bir seciye gösterirler. Fakat müsbet felsefe her şeyi insanlık bakımından görmektedir. Bu «hususî hal» in ise insanlık için emsalsiz bir ehemmiyeti vardır. Tecrübenin bize verdiği diğer bütün hâdiseler (riyazî hâdiseler müstesna) astronomi hâdiselerine bağlıdır. Astronomi kanunlarının bilgisi, şu halde bütün diğer hâdiselerin bilgisini şartlandırır. Böylece görülüyor ki ana ilimlerin sırası prensipi ile çarpışma zahirîdir. Kimyada da böyle bir hâle rastlanır. Hava ve suyun tahlili, mücerret kimyaya aittir. Çünkü hava ve su «bütün sonraki hâdiselerin cereyan ettiği» umumî muhiti teşkil etmektedir (19).

Bu suretle astronomiye verilen yer haklı gösterilmiş oluyor. Bundan başka bu ilim mücerrettir. Müşahhas olması için bütün gök cisimlerinde ilişkili safhaların tetkik edilmesi ve birbirlerine yaklaştırılması gerekti. Fakat astronomi gök cisimlerinde bilâkis yalnız hendeseye, mekaniğe dokunan hâdiseleri araştırmakta, fizik, kimya, ilh... ye ilişen mülâhazaları tecrit etmektedir. Riyaziyatın gökü araştırmak ile mücerret mahiyetini terketmediğini söylüyor. Bilâkis son derecedeki ehemmiyetinden dolayı hususî kalmağa mecbur kalan mühim bir misal üzerinde daha fazla inkişaf bulmaktadır.

Bu mücerret seciye astronomiye hemen hemen kabli bir surette aşılmiştir. Astronominin dayandığı vakıaları, hâsselerimiz içinde gerçekten en zihni olan göstermektedir. Fakat bu hâsse bizi yalnız cisimlerin riyazî hassalarından haberdar ediyor. Yıldızları yalnız gözlerimiz görüyor. Kör bir mahlûkat nev'i için hiç bir astronomi yoktur. Karanlık yıldızlar, eğer varsa, bizim için daima gizli kalacaklardır. Şu halde gök cisimlerinin bize malûm kısmı,

(18) Dersler, VI, 749.

(19) Kz., III, 93.

yalnız şekil, vaziyet ve hareketleridir. Ne kimyevi terkiplerini, ne madenî yapılarını, ne de evleviyetle, üzerlerinde yaşayan uzvi cisimlerin tabiatını hiç bir suretle yoklayamayız. Comte fotoğrafçılığın ve tayf tahlilinin biraz sonra sarstığı bu tasdikleri, daha az bir kat'iyet ile formülleyebilirdi. Fakat bu hususta taşıdığı emniyet, astronomi hakkında edindiği ve tamamile mücerret, riyazî olan bu telâkkiye kuvvet veriyordu.

Astronomi bu suretle kendisine müsbet ilmin en iyi bir nümunesi gibi görünmektedir. Çünkü hem tabii, hem mücerret idi. Bu iki seciye ise astronomide aynı surette aşikârdır. Bu seciyelerden mahrum olan riyaziyatta ise müşahedenin payı, sezilmeyecek kadar az ve firarîdir. Bilâkis astronomide bazı vakıaların müşahedesini ilmi bir rol ifa ediyor. Aynı zamanda ilmin, vakıaların, saf bir anlaşılışı demek olmadığını astronomi kadar hiç bir saha bize gösteremez. Astronomide vakıalar o kadar basit, hattâ o kadar ehemmiyetsizdir ki, sadece onların birbirine bağlanması ve kanunlarının bilinişi ilim adına lâyıktır. Gerçekten bir astronomik vakıa nedir? Filân yıldızın falan dakikada iyice ölçülmüş bulunan filân zaviye altında müşahedesini değil mi? Bu müşahedelerin az çok derin bir terkibi ve yuğuruluşu, hattâ en eksikli halinde bile ilim için zarurîdir. Comte asıl astronominin Mısır veya Keldanî rahiplerinin gök üzerinde az çok doğru olarak yaptıkları bir seri tecrübî müşahede neticesinde değil, fakat ilk Yunan feylesoflarının umumî gündüz hâdisesini bir kaç hendesî kanunla formüllemeğe başladıkları vakit doğduğunu söylemektedir (20).

Bütün ilimler içinde ilâhiyat ve metafizik telâkkilerinden en iyi şekilde sıyrılan, riyaziyattan sonra astronomidir. O, her bakımdan müsbettir. Astronomlar, gök hâdiselerini izah için artık anlaşılır (intelligible) bir illetin varlığına şahadet eden gök nizamının yine aynı illet demek olan bir tanrı dileğine başvurmadılar. Sonra (ağırlık, cazibe...) gibi iç kuvvetlerini de soruşturmadılar. Astronomi, en büyük, mümkün bir aydınlık içinde hâdiselerin değişmez münasebetlerini göstermekle kaldı. Felsefî kafalar, müsbet bir ilmin ana seciyesini işte böyle bir astronomide aramalıdır. O zaman bu ilmin faydalı olmak için nasıl hasbî olması lâzım geldiğini göreceklere. Hendesecilerin gök mekaniği üzerinde yürüttükleri ve «astronomi levhalarının aydınlığını pek ziyade arttırmış olan yüksek

muhakemeleri olmaksızın, bir geminin uzunluğunu, bugünkü doğruluk derecesi ile tayin etmek imkânsız bulunacaktı» (21).

Astronomi kadar hiç bir ilim zihnimizin tekâmülü üzerine müessir olmamıştır. Büyük astronomi çağları, aynı zamanda kozmik felsefelerin çağlarıdır. Galilée'nin keşfine karşı ilâhiyatın gösterdiği ümitsiz deprenmenin sebebi, bu keşfin beraberinde getirdiği neticelerin önceden tam bir sezilişi idi. Yerin dünya merkezi olmadığını kabul etmek, bizi yanlış antroposantrik düşünceden uzaklaştıran yolda ilk ve kat'i bir adım atmaktı. Felsefede mutlak bakım yerine izafî bakımı koymak, müsbetçilik ruhunu bugün fiziğe, yarı metafiziğe sokmak demektir.

II

Gerçi astronomi «başlıca riyazî olan» bir ilim ise de, müşahede usulünü yine kullanmaktadır. Astronom, hesaptan evvel olduğu kadar sonra da müşahede eder. Riyaziyede kullanılmayan müşahede san'ati, ve onunla beraber istikra usulü, astronomide baş göstermektedir.

Gerçekten, «müşahede ile istidlâl yapmak» arasında mutlak bir ayrılık yoktur (22). Zihin vakıaları, sonradan terkipler yapmak maksadile, ilkin alıcı ve passif surette görmez. Hakikaten her müşahede bir terkiptir. Bu nokta bilhassa astronomi için doğrudur. Görülen vakıalar, hakikatte yapılmış vakıalardır. Görülen şeyler, yalnız ya beraber olan, ya birbiri ardısına gelen istikametlerdir. Zihin bu istikametlere göre gözün kucaklamadığı şekil veya hareketi inşa mecburdur. «Önceden görme ile müşahede» nin birbirile sabit ve zarurî karışıklığı, diğer ilimlerden ziyade astronomide daha samimî ve daha bedihîdir.

Müşahededen ayrılamıyacak olan faraziyede astronomi de aynı suretle ilk basit şekli ile tetkik edilebilir. Zaten astronomi bu noktada kendisini en aydın, hattâ tabir caizse, mahiyetini en çok açığa vuran bir manzara altında göstermektedir. Bu yüzden faraziye, «astronomide müşahedenin eksikliklerini doldurmağa yarar». Gecici bir zaman için bilginin - ki bu, müsbet ilimle hiç takıntısı olmayan illetlerin değil, fakat daha bilmediğimiz vakıaların ve kanunların bilgisidir - yerini tutar. Meselâ gündüz hareketine ait basit hendesî taslağın yapılması, gök zaviyelerini birbirine bağlamak

(21) Kz., II, 14.

(22) Müsbet siyaset, I, 500.

için gözümüzle gördüğümüz manzara ile mukayese edilebilecek mücerret bir faraziye olmaksızın, imkânsızdır. Dünyanın asıl kanunları olarak alınmış ilk faraziyeleri yıkan bugünkü astronomi, o faraziyelerin hâdiseleri etraflıca tasavvur etmek için her zaman yaşayacak değerlerini alıkoydu. Faraziyelerin varlığı üzerinde bir vehme asla düşmediğimizden dolayı her meselede işimize en faydalı olanı pervasızca kullanabiliriz (23).

Astronomide görüldüğü şekilde faraziye kullanılışı, diğer ilimlere de iletilmelidir. Bu usul cihazı, her zaman onu lâzım geldiği şekilde tasavvur etmekteliğimize rağmen, zaten kendi kendisinin aynı kalmaktadır. «Bu cihazın normal sahası, müşahedenin sahası ile beraberdir». Faraziye, vakıalar ve kanunlar hakkında bildiğimizi peşinden tamamlar. Bunun neticesinde vakıaların daha derinleştirilmiş, daha genişletilmiş bir bilgisi ile değiştirilir, tashih veya tekdiz edilir. Şu halde faraziyeler, faydalı oldukları hâdiseleri bağlamağa ve dizmeğe yardım ettikleri müddet zarfında gözdedirler. Kendi kendilerini, söylendiği gibi, faydasız hale getirmeğe çalışırlar. Fakat zarurîdirler, onlarsız ilim ne yürür, ne de ilerliyebilir. Comte'u Bacon gibi faraziyeye küçük bir yer vermesinden dolayı değil, bilâkis ona büyük bir pay ayırmasından ötürü muahaze etmek mümkündür. Fakat Comte'un «Dersler» de izah ettiği ve bazı çizgilerini C. Bernard'ın (Tecrübi tababete başlangıç) ında bulabileceğimiz nazariye, faraziyenin iç yüzünü ve rolünü çok dikkatle araştırmaktadır.

III

Astronomi, yahut hiç değilse astronominin gök mekaniği adını taşıyan kısmı, fizik ilimlerinin en yüksek kemal derecesine ermiş olanıdır. Başka hiç bir fizik ilminde hâdiseler, yetesiye bir aydınlık ile keşiflerine yol açacak yüksek bir kanuna bu kadar mükemmel bir surette iletilmemişlerdir. Fakat bu netice ancak kâinat mefhumu yerine güneş dünyası fikrini koyduktan sonra elde edilebildi (24). Bütününü tek bir sistem içinde tasavvur edebileceğimiz tek bir dünya varsa o da budur. Astronominin mevzuu, kâinatın umumî kanunları olsaydı, imkânsız değilse bile, son derece eksikli kalacaktı. Gerçekten, kozmik kanunlar üzerinde ne biliyoruz (25)?

(23) Dersler, II, 153.

(24) Dersler, II, 132.

(25) Kz., VI, 751.

Newton kanununun yıldız sistemlerine tatbik edilip edilmediğini bile bilmiyoruz.

Şu halde dünyamızla ilişkili bir astronomiyi, asıl yıldızlarla uğraşacak bir astronomiden ayırmak gerektir. Bu ikinci şekildeki astronomiyi düşünmek bizim için yasak değildir. Fakat hakkındaki bilgimiz çok azdır, fazla bir şey de bilemeyeceğiz. Geniş bir mekân üzerinde dağılmış sayısız güneşler, umumî bir sistem mi teşkil ederler, yoksa birbirlerinden ayrı mıdırlar? Feylesoflar, mekânın sınırı, gök mevcutlarının sayısı olup olmadığını, ilh... münakaşa edip duruyorlar. Kısası, dünyamız hakkındaki düşünce müsbet iken, kâinata ilişecek mülâhaza bu müsbetlikten uzaktır.

Tarih, kâinat mülâhazasından dünya mülâhazasına olan geçişi aydınlatmaktadır. Eski felsefe yeri, kâinatın merkezi yapmıştı. Secciyelerinin ve hareketlerinin başkılığına rağmen bütün yıldızların tek bir sistemin parçaları gibi karşılanması tabii idi. Az çok açıkça ifade edilen bir mevzua, kâinatın gayesinin insan varlığı olduğu telâkkisini güdüyordu. Fakat bu telâkki, yerin güneş etrafında dönen bir çok seyyarelerden biri derecesine indirilmesinden sonra da yaşayabilir mi idi? Bunun neticesi olarak yıldızlar, büyük seyyarelerin mesafelerinden daha mühim nihayetsiz mesafelere iletildiler. Zihnimiz, şüphesiz, yerin de beraber bulunduğu pek küçük bir kâinat düşünmekte devam edebildi. Fakat gök cisimlerinin hepsini (eğer varsa) kucaklayan bir sistem, artık zihnimizin gözünden kaçmakta idi. O gündenberidir ki «kâinat mefhumu belirsiz ve hemen hemen anlaşılmaz oldu, onun yerini dünyanın aydın ve anlaşılılı mefhumu tuttu» (26).

Esasen bu nokta o kadar ehemmiyetli değildir. Çünkü Comte'un sevdiği bir formüle göre, bilinmesi için vasıtası elimizde olmayan şeyi bilmeğe zaten ihtiyacımız yoktur. Öğrenilmesi faydalı olan her şeyi öğrenmek ise elimizdedir. Bu noktada bir tanrı takdiri de görmiyelim. Bilinmesi faydalı bulunan her şey varlık şartlarımıza herhangi bir şekilde müessir olmağa mecburdur. Hissettiğimiz bu tesiri muhakkak ergeç, vasıtalı vasıtasız, bir gün bileceğiz. Bu düşünce astronomiyeye pek iyi tatbik edilir. Yerin de müşterek olduğu güneş sistemi kanunlarının tetkiki bizim için ana ehemmiyeti haizdir: hattâ bu noktada çok kuvvetli bir vuzuha ermiş bulunuyoruz. Doğru bir kâinat fikri ise, bilâkis elde edemeyeceğimiz bir şeydir. Bu fikrin zaten bizim için «doymak bilmez tecessüsü-

müz» e cevap olmaktan başka bir ehemmiyeti yoktur. Dünyamızın kâinattan müstakil olduğu aşikârdır. Güneş sisteminin iç hâdiseleri, güneşlerin karşılıklı tesirleri ile ilişkili umumî hâdiselerden müteessir görünmemektedir. Gök vak'alarına ait olan ve o vak'alardan çok zaman önce, yalnız kendi dünyamızı göz önünde tutarak çizilmiş bulunan levhalar, doğrudan doğruya yapılmış müşahedelerle şimdiye kadar uygun kaldı. Cazibe kanununu bütün kâinata yayılmış farzedelim: o zaman dünyamıza kendi kitlesinden bir milyon kere büyük olan, güneşimize en yakın güneşin mesafesinde bulunan bir kitlenin vereceği sarsıntı, med ve cezirlerimizi doğuran sarsıntıdan bir milyar defa küçük, yani ameli bakımdan hiç olacaktır.

Comte, bu noktanın en umumî hâdiselerin, en hususî hâdiseler tesiri altında kalmaksızın onlara hâkim olduğunu ifade eden ansiklopedik kanuna göre tek bir istisna teşkil ettiğini söylüyor (27), ve şu neticeye varıyor: dünyamızın hâdiseleri, müsbet bilginin erişebileceği en umumî hâdiselerdir. Kâinatın tetkiki ise artık tabii felsefeden çıkarılmalıdır. Bu takdirde ansiklopedik kanun bütün müsbet felsefe için doğruluğunu muhafaza eder.

Astronominin mevzuuna ait tarif, Comte'un düşüncesinin bir-biri ardısıra geçirdiği değişiklikleri en iyi şekilde gösteren noktalardan biridir. «Dersler» in ikinci cildinde astronomiye, umumiyetle âlimlerin kabul ettiği sahayı vermekte, hattâ astronominin faydalı olması için bu sahaya ait ilmi araştırmalarda tam bir hasbîlik güdülmesini istemektedir. Bu hususta verdiği misali (denizde uzunluğun tayini) Condorcet'den almıştır. Şüphesiz Comte daha şimdiden dünya ve kâinat fikirlerinin ayrılması ve birincinin müsbet olması üzerinde direniyor: Bununla beraber yıldızlara dair bir bilgi edinmek ümidinden vazgeçmemekliğimizi ve yıldızların hareketlerini bilmenin bizim için çok değerli olacağını ilh... kabulde devam ediyor. Fakat «Dersler» in altıncı cildinde «bugün asıl gök tetkiklerinden vahim bir inhiraf olan sözde yıldızlar bilgisi» ni menettiğini görüyoruz (28). On yıl sonra «Müsbet siyaset» in birinci cildinde astronomiyi terkibi bakımdan «yeniden canlandırıyor» (29). Artık astronomiyi yalnız güneş sisteminden ibaret sanmakla kalmıyor. Dünyamızın hususî tetkikini dar hudutlar arasına sıkıştırıyor. Astronominin diğer ilimler gibi şey'ilikten nefsilîğe geçmesi lâzım-

(27) Dersler, II, 266.

(28) Kz., II, 7.

(29) Kz., VI, 751.

dır. Gökün «müphem» (yani gayri muayyen) tetkiki yerine yerin bilgisini mevzu edinmeli ve diğer yıldızları ancak seyyaremizle olan münasebetleri dahilinde göz önüne almalıdır. Astronomide birlik bu bahaya elde edilecektir (30).

Bu suretle Comte, Aristo'nun merkezi yer olan kapalı dünyasına dönmüş oluyor. Kendisi de bu noktayı işaret etmekte ve telâkkisinin eski telâkkiden nerede ayrıldığını göstermek için «bu birlik eskiler için de vardı. Fakat seciyesi mutlak idi, ki zamanında meşru idi» demektedir. Seyyaremizin hareketi bilindiği zaman gök ilminin eski seklini, «önceleri sey'i farzedilmiş olan merkezi, nefsi (subjectif) yapmak suretile» tadil etmek kabildi. Astronomiyi mutlaktan izafiye geçirmek için bu yeterdi. Eskiler şüphesiz yeri dünyanın merkezi yapmakla aldaniyorlardı. Hatalarını düzeltmek için kendi dünyamızın merkezi demeleri kâfi idi. Gerçek, nefsi terkip «gök tetkiklerini yer etrafında toplamaktadır». Diğer yıldızlar, ancak seyyaremizin bilgisi ile olan ilişkileri nisbetinde dikkatimize lâ-yıktırlar. Comte (Müsbet siyaset) in IV üncü cildinde yalnız güneş ile ayın tetkiklerinin bile kâfi geleceğini söylemeğe kadar varıyor. Nihayet bu tetkiklere «teleskopla görülen küçük seyyareleri» değil, eskiden bilinen seyyareleri katabiliriz (31).

Astronomi sahasının bu artan darlaşması, Comte'un felsefi düşüncesinde köklü bir değişikliği göstermektedir. Bu darlaşma yalnız ilmi alâkanın diğer yüksek alâkalara gittikçe daha çok tâbi oluşundan ileri geliyor. Bilmek için bilmek, Comte'a göre, insan zekâsının tel'in edilmesi lâzım bir kullanım şeklidir. Newton'lar, Laplace'lar, mazide zarurî bir hizmet gördüler. İnsanlığın, onlara ebedî bir şükran borcu vardır. Metafizik ve ilâhiyat felsefelerine son yumruğu vuran, müsbet zihniyetin zaferini temin eden onlardır. Hâdiselerin, bilhassa gök hâdiselerinin kanunlarını keşfe çalışan ilmi muhakemeler, kendileri gibi dâhilerin uğraşabilecekleri en yüksek, en faydalı meşgalelerden ibaretti. Fakat bugün onların emekleri müsbet felsefeyi, bu felsefe de «son din şekli» ni tesis neticesini verdiğinden artık insanlığın vazgeçebileceği bu çeşit araştırmalar üzerinde devama lüzum yoktur. Hattâ «elimizdeki bilgilerin de lüzumsuz tarafları budanmalıdır» (32). Kısacası, Comte, dini

(30) Müsbet siyaset, 1, 508.

(31) Kz., VI, 212.

(32) Müsbet siyaset, I, 508.

bakımdan hareket ederek şuurun «anarşi» sine çare bulmak maksadile hürriyetini ortadan kaldırmaktadır.

Comte'un dinî sistem ve mefkûresinin parçalarını teşkil eden bu müfrit, fakat mantıkî şekilde elde edilmiş neticeler, astronomiye ait felsefî mülâhazalarındaki derin tarafı yanlış tanıtmamalıdır. Comte'un dünya ve kâinat fikirleri arasındaki münasebetlere ilişkin düşünceleri, müsbet bakımdan «mahz aklın tenkidi» ndeki müteal cedelin (dialectique transcendente) ilk mukabil davasına tekabül etmektedir. İlmimizin izafiliği şuurunu bize gök hâdiselerine ait bilgimizin güneş sistemi içinde kaldığımız müddetçe hayran kalacağımız bir vuzuh taşınması, fakat güneş sisteminin ortasına geçtiğimiz zaman değerinin hemen hemen bir hiçe düşmesi kadar iyi ne olabilir?

Dünyamız ortadan silinecek, silinmesi belki, varlığı gibi, farkına varılmıyan bir vak'a olacaktır. Comte şöyle düşünüyor: sadece umumî muhitin devamlı mukavemeti sayesinde dünyamız, bir zaman sonra, menşei olan güneş kitlesi ile birleşmeli, ta ki bu kitlenin yeni bir inbisatı, istikbalin sonsuz bir zamanı içinde aynı tarzda, kaybolan dünyanın rolüne benzer bir rol oynayacak yeni bir dünya vücuda getirsin. Esasen bu muazzam kayboluş ve vücuda gelişler, güneşlerin karşılıklı tesirlerinden doğan en umumî hâdiseler üzerinde hiç bir suretle tesir etmeksizin, dünyamıza ait büyük ihtilâlleri asıl külli istihalelere nisbetle ikinci derecede, yani mahalli bırakacak surette, cereyan edeceklerdir.

Dünyanın, zaman ve mekânın «heybet» i karşısında bu kaçıışı, Comte'un kapanıp kalmış görüldüğü bu küçük güneş dairesi içinde hakikatte mahbus kalmadığını göstermektedir. Bu daireyi, dinî ve ahlâki sebeplerden dolayı terketmemiş olması kabildir. Fakat Pascal gibi o da oturduğu yerin «tabiate yüz çevirmiş küçük bir köşe» olduğunu bilmektedir.

ÜÇÜNCÜ FASIL

Gayri uzvî dünya ilimleri

I

Kimya ve fizik birbirlerinden ayrı sayılmadıkları takdirde her ikisinin mevzuu, gayri uzvî dünyanın umumî kanunlarını bilmek olacaktır. Onu bir taraftan «riyaziyattan, diğer taraftan hayatiyat-

tan» çıktığını tasarlayabileceğimiz astronomiden bu suretle açıkça ayırt ederiz. Kimya ile fiziğin birbirinden ayırt edilmelerinde daha büyük güçlükler vardır. Bununla beraber bu ayrılığı muhafaza etmeliyiz. Çünkü fizik hâdiseleri daha «umumî», kimyaninkiler ise daha «hususî» dir. Yani birinciler ikincilere bağlıdırlar. Bununla beraber bu bağlılık daima iki taraflı değildir. Hattâ kimyevî hâdiselerin fizik hâdiselerinden terekküp ettiği bir gün ortaya atılsa bile, ayrılıklar yine devam edecektir. Şu manadaki kimyevî denen bir hâdisede cisimlerin zerre terkiplerinde görülen başlıca değişikliklerden, binnetice taşıdıkları hassalardan ibaret fazla bir şey fizik hâdisesinden daima ayrı olarak mevcut kalır (34).

İlkin yalnız fizikten bahsedelim: fiziğin seciyeleri astronomi-ninkinden ayrıdır. Bir ilmin muhakeme sahasında gösterdiği kemali, gerçi ayrı fakat birbirleriyle münasebette bulunan iki mülâhaza ile ölçeriz: kanunların az çok tam bir sıralanışı, vakıaların az çok doğru bir şekilde önceden görülmesi. Şimdi fizik bu iki bakımdan, hattâ büyük terakkilere erişmiş olduğunu farzetsek bile, astronomiden geridedir. Gerçekten, gök ilmi hemen hemen mükemmel olan bir birliğe maliktir. Fizik ise bilâkis birbirinden uzak denebilecek muhtelif dallardan vücuda gelir. Yalnız başına alınan bir dal içindeki kanunlar bile tek bir kanuna iletilemez. İkinci bakıma gelince, doğrudan doğruya yapılan ve sayısı pek az olan müşahedeler, astronomide bütün gök hâdiseleri üzerinde aydın ve akli keşifler temin ettiği halde, fizik sadece yekden olan ve değeri umumiyetle az süren bazı önceden haber vermeleri mümkün kılmaktadır. Şüphesiz fiziğin bazı kısımları, riyazî tahlilin kullanılması - ki biraz sonra hangi şartlara bağlı olduğunu göreceğiz - nı kabul ediyor. Bununla beraber tecrübenin rolü fizikte astronomiye nisbetle pek ziyade mühimdir. Bundan başka, sonradan müsbet ilimlerde kullanılan ve inkişafını bulan istikra usulü, ilkin fizikte başladı. Gerçi talil bu sahada rolünü muhafaza ediyorsa da, üstünlüğünü daha şimdiden kaybetmektedir. Comte'a göre bunun sebebi, hakikî prensiplerin mevcudiyetinin, doğru neticelerin inkişafından daha çok güçlük göstermeğe başlamasıdır (35).

İstikra usulünün üç esashı cihazı vardır: 1) Asıl müşahede, yani tabii olarak gördüğümüz hâdisenin doğrudan doğruya yoklanması; 2) İyi bir tetkik yapmak maksadile kendi tarafımızdan hazır-

(34) Dersler, II, 310.

(35) Müsbet siyaset, I, 516.

lanan yapma vaziyetler neticesinde az çok değişmiş hâdisenin teması diye umumiyetle tarif edilen tecrip; 3) Mukayese, yani birbirlerine benziyen ve içlerinde hâdisenin gittikçe basitleştiği bir takım vaziyetler serisinin derece derece düşünülmesi. Astronomi bu üç cihazdan yalnız ikisini kullanır. Hayatıyata ait olan üçüncüyü fizik kullanamaz. Fakat öte taraftan birinci cihaz onun elindedir, sonradan da ikinciye tesis eder. Burada Comte'un ortaya attığı kanunun yeni bir tasdikini görüyoruz: ilimlerin artan güçlük ve giriftliklerine, bu ilimlerde kullanılan müsbet usul cihazlarının artan inkişafı tekabül ediyor.

Astronomide imkânsız olan tecrip fizikte gözükür. Şu halde tecribi, fizikte, kendi kaynağında araştırmak gerektir. Tecribin en iyi muvaffak olduğu ve en çok netice netice verdiği saha da fiziktir. Filhakika, gerçekten kat'i olan bir tecrip «tahlil edilmek istenen hâdisenin yürüyüşüne ilişecek bir farktan başka hiç bir vasıtalı, veya vasıtasız fark göstermiyen» iki halin mukayesesini ister. Comte tecrip adı altında S. Mill'in fark usulü dediği şeyi, yani hâdiseleri araştıрмаğa mahsus usullerin en kuvvetli olanını kasdetmektedir (36).

Bu vaziyette anlaşılan tecrip ise, pek girift hâdiseler için son derece güçtür. Meselâ fiziyojide tecrübelerin, mevzuu canlı hattâ mümkün olduğu kadar normal bir halde bulunduracak tarzda terkip edilmesi lâzımdır. Fakat uzviyetin bir tarafındaki değişiklik, hemen diğer taraflarına akseder. Canlı mevcudun reaksiyonu bir an içindedir. kendisi için tecrübecinin hazırladığı muhit şartlarına elinden geldiğ kadar iyi intibak eder. Şu halde fizikte kolayca ele geçen şeyi, fiziyojide tesis edebilmek hemen hemen imkânsızdır. Bu noktada tahlile yarıyacak görüşten başka, her cihetçe birbirine tamamilen benziyen iki hal görmekteyiz. Kimyada tecribin fiziktekinden daha kolay olması lâzım geldiğine hükmedilebilir. Çünkü kimyada insanın işe karışmasile vücuda gelecek şeraitin neticesi olan vakıalardan başka hiç bir şeyin gö önüne alınmadığını söyleyebiliriz. Fakat bu düşünüş, tecrübeyi küçük görmektir. Tecribin esası, hâdiselerin içinde bulunacağı şeraitin insan tarafından hazırlanması demek olmayıp, «hâdisenin kanununu göstermeğe en elverişli halin - ki, bu, ister tabii, ister yapma olsun, birdir - en mümkün serbesti içinde seçilmesi» nden ibarettir. Bu seçme ise kimyadan ziyade fizikte daha kolaydır. Daha girift olan

(36) Dersler, II, 313 ve Müsbet siyaset, I, 519.

kimyevî hâdiseler, bir çok muhtelif tesirlerin yardımı olmaksızın elde edilemeyeceğinden, ne husullerinin şeraitini değiştirmeğe, ne de bilhassa muhtelif tayin edici şartları tamamilen tecrit etmeğe fizikte olduğu şekilde yol açmazlar.

Fizik, tecrip usulünün kullanılmasına çok zamanlar riyazî tahlili de katar. Fakat bu noktada son derece ihtiyatlı olmalı, riyaziye tatbikatına, talillerin sağlamlığı yalnız kendisile kabil olabilen ve «yürüyüş noktasını teşkil eden şe'niyeti iyice araştırdıktan sonra» baş vurmalıdır. Kısacası, fiziğin kuvvetli görüşü riyazi tahlile birdüziye kılavuzluk etmelidir. Halbuki bu şarta her zaman riayet edilmedi. Ekseriya tahlilin üstünlüğü tecrübî araştırmaları ihmal ettirdi. Böylece yalnız fiziğin ilerlemesine sekte vurmakla kalmadı, aynı zamanda ilim telâkkisinin bozulmasına, şekillerinin gösterdiği ciddiliğe rağmen ilmin, Comte'a göre eski metafizik halinden ruha pek az ayrılan karanlık ve belirsiz bir vaziyete doğru gerilemesine sebep oldu (37).

Bundan dolayı tahlilin fiziğe tatbiki, maksatları bilhassa teknik olan hendesecilerin eline bırakılmamalı, her seyden evvel tahlilin elzem şekli ile uğraşan fizikçilere ait bulunmalıdır. Riyaziyeciler çok defalar geliş güzel faraziyelere dayanan bir sürü tahlili tetkikleri ile fiziği müşkül vaziyetlere düşürdüler. Bundan böyle bu işi tecrübî tetkiklere alışmış, bununla beraber mümkün olduğu zaman tahlili kullanabilmek için riyaziyata yetesiye aşına olan fizikçilere bırakmalıdır. Tahlil ancak bu tarzda ilme değerli yardımlarda bulunabilir. Optik, akostik, hararet, elektrik nazariyeleri, bugün gördüğümüz manzarayı tahlilin kuvvetli yardımı olmaksızın gösterebilirler mi idi? Bununla beraber fizik araştırmaları hemen her zaman büyük bir giriftlik arzederler. Bu yüzden riyazî bir şekil almaları, meselenin şartlarından az çok esaslı bir kısmının bertaraf edilmesine bağlıdır. Açıkçası şu ki, önümüzde bulunan umumî mesele müşahhasın mücerrede çevrilmesidir. Riyaziyatta bize hayranlık verecek bir şekilde, astronomide ise yetesiye halledilmiş olan bu meselenin fizikteki hal tarzı çok eskidir. Comte, tecrübe ile tahlili iyice yağurma san'atının hemen hemen bilinmediğini söylüyor. Bu san'at fizikte yapılan etraflı tetkikler için son bir terakki teşkil edecektir (38). Hattâ Comte'un düşüncesinden uzaklaşmaksızın diyebiliriz ki bu san'at vücuda geldiği gün tahlil için de faydalı olacaktır.

(37) Dersler, II, 317.

(38) Dersler, II, 321.

II

Astronomi tam bir müsbetlik derecesine vardı, her türlü metafizik izlerden silinmiş oldu. Fizik için de aynı şey söylenebilir mi? Fizikte mühim bir rol oynayan ve bir kaçını Comte'un şiddetle tenkit ettiği faraziyeler göz önüne alınırsa, bu sorguya hayır cevabının verilmesi icap eder.

Faraziyeler içinde iyileri yanlışlardan, fiziğe faydalı olanları olmalarıyla ve atılmaları lâzım gelenlerden nasıl ayırmalı? Bu nokta, mücerret kaidelere baş vurmakla halledilecek bir mesele değildir. Bunun için faraziyeleri, su götürmedikleri yerlerde araştırmak ve geri kalanlar hakkında da buna göre bir hüküm vermek gerektir. Comte, yalnız astronomideki faraziye san'atında görülen derin tahlilin tetkik ile fizikte ve evleviyetle bütün tabiat felsefesinde faraziye müsaait olacak kaidelerin elde edilebileceğini söylüyor (38). Faraziyeler astronom için ne işe yarıyor? Tâtil ve istikranın vereceği neticeleri, «tetkiklerimizin son mevzuunu teşkil eden mefhumların bir kaçı üzerinde muvakkat bir farzediş suretile» peşinden düşünmeğe değil mi? Bu cihaza hâkim olan umumî fikri, ilkin hendesecilerin kullandıkları tahmin usulleri telkin etti. Hendeseciler mesele lâ bir dairenin içine ve dışına resmedilen ve çizgilerinin sayısı gittikçe artan çok dılı'lı şekillerin çevresine sınır teşkil ettiğini farzettiler. Aynı surette, faraziye de bilgimizin «eksiklerini» muvakkat bir zaman için doldurmaktadır.

Faraziye, «aydınlık derecesi, tekabül ettiği hâdiselerin derecesi ile ahenk halinde bulunacak» müsbet bir gerçekleştirmeğe daima elverişli olmalıdır. Vâzîyet daha müsaait olduğu takdirde tecrübenin ve istidlâlin derhal tanıtılabileceği şeyi, sadece peşinden ifade etmelidir. Şu halde tabiati icabı, müşahedenin ve istidlâlin eremeyeceği şeye varmak davasında bulunan bir faraziye, gayri meşru ve zararlı olmakta gecikmiyecektir. Kısası, faraziye hiç bir zaman illetle ve hâdiseleri husule getirme tarzlarına değil, sadece kanunlar üzerinde yapılmalıdır.

Comte, kendi zamanının fiziğinde her iki türlü faraziyelerin bulunduğunu göstermektedir ki, çoğu istediği gibi değildir. Bilhassa hararet, ziya, elektrik, miknatis hâdiselerine ilişen seyyale ve eter faraziyelerini tenkit eder. Comte'un gözünde bu faraziyeler ilimde kaybolmağa mahkûmdur. Gerçi fizikçilerin ileri sürdükleri

(39) Kz., II, 336.

seyyale ve eterlere şey'i bir varlık atfetmedikleri doğrudur. Bu faraziyelere olan mutlak ihtiyaç, kendilerine göre, onların yalnız hâdiselerin yuğrulma ve düşünülmesini kolaylaştırmalarından ileri geliyor. Buna rağmen, istemiyerek de olsa, sanki şe'niyette varmış gibi, eterlerinden bahsetmeğe mecbur kalıyorlar. Sonra bu gibi faraziyelerden astronominin pek âlâ vazgeçtiğini görmüyorlar mı? Hâdiseleri düşünmek için onları görmek, dikkatle tahlil etmek yeter. Yuğurmak işi ise, hâdiselerin müsbet münasebetleri hakkında edinilen bilgiye bağlıdır.

Molekül nazariyeleri fizikte bilâkis iyi olan faraziyelere bir misaldir. Bu nazariyeler cisimler ataletinin mekanikteki rolüne benzer bir rolü, fizikte oynamaktadırlar (40). Fakat burada araştırmalarımızı kolaylaştıracak bütün faraziyeleri, bilhassa atomlar faraziyesini kullanabiliriz. Elverir ki bu faraziyelerde şe'niyetin bir karşılığı görülmesin.

Eterler ve seyyaleler fizik hâdiselerini, bu hâdiseleri vücuda getiren âmilin mahiyeti ile «izah» a çalışmaktadırlar. Bu faraziyelerin metafizik ruh taşımaları işte bu noktadadır. Nasıl ortaya çıktıklarını, bilhassa nasıl direndiklerini anlamak için bu faraziyeleri oldukları gibi göz önüne almak yetişmez. Fizik tarihine baş vurmalı, bu tarihi diğer ana ilimlerin tarihi ile karşılaştırmalıyız. Fizikte hâdiselerin illetler ve mahiyetlere bağlandığı devirden, yalnız kanunlara ram olarak düşünöldükleri müsbet devre birdenbire geçilebilir miydi? Bir geçit bulunması zarurîdir. İskolâstiklerin mahiyetleri, kaybolmadan önce, yarım bir maddileşmeğe uğradılar ve seyyaleye istihale ettiler. Sıcak cisimden ayrı düşünölen hararet, aydınlık veren cisimden ayrı ziya, elektrik kaynağından ayrı bir elektrik nedir? Bunlar «müphem cisimlik» lerine rağmen yeni bir elbise altında biraz daha sezilebilir bir hale gelmiş eski mahiyetlerdir. Bu mahiyetler bizi yavaş yavaş, hâdiselerin ve kanunların git-tikçe daha çıplak bir şekilde düşünölmelerine sevkederler ve nihayet müsbet düşünce önünde ortadan çekilirler.

Fizikten evvel astronomi, aynı safhalardan geçti. Astronomide de ilâhiyat halinden müsbet hale geçişi kolaylaştıran gerçekleştirilemeyecek büyük faraziyeler göröldü. Meselâ gök hâdiselerini kasırgalar sistemi ile anlatan Descartes'ın telâkkisi böyle idi. Bu meşhur kasırgalar, Képler'in bile ruhlar ve cinlerin anlaşılmaz tesirinden başka bir şey tasavvuruna cesaret edemediği bir sahaya meka-

(40) Müsbet siyaset, I, 520.

nizmi soktu. Sonra kasırgaları terkedip mekanizm fikrini alıkoyan Newton geldi. Karteziyenler, Newton'un tamamile müsbet olan telâkkisi ile boşuna uğraştılar. Ortaya attıkları deliller, bugünkü fizikçilerin seyyale ve eterler lehinde sürdürdükleri deliller kadar makbul idi. Fakat kendilerini artık kimse dinlemiyordu. Büsbütün müsbet olan astronomi, görülen hâdiselerin filî kanunlarından başka bir şey aramamaktadır. Müsbetlikten başka bir gayeyi güden her türlü faraziye, onun için artık değersizdir.

Zaten fiziğin ilerilemiş kısımları da aynı dereceye yükselmişlerdir. Meselâ ağırlık üzerindeki araştırmalara bakınız, az çok sözü dinlenir hiç bir âlim yoktur ki, XVII nci asırda, hattâ Galilée'den çok zaman evvel cisimlerin düşmesi illetleri hakkında bir sistem yapmamış veya kabul etmemiş olsun. Ağırlık ilmi, o zamanlar bu çeşit bir faraziye olmadan imkânsız görülüyordu. Bu imkânsızlıktan bugün kim endişe ediyor? Fiziğin diğer kısımlarının da aynı yürüyüşü takip edeceklerini, sırasile müsbet usulün şu kaidesine uyacaklarını ileri sürmek kabildir: «Faraziye, hiç bir zaman hâdiselerin husul buluş tarzlarına değil, sadece kanunlarına ait bulunmalıdır.»

III

Ana ilimlerin sırası içinde kimyanın daha ziyade ikinci derecede ve tâbi bir yer tuttuğu gözüküyor. Kimya, yeni bir cihaz vermek suretile müsbet usulü zenginleştirmez. Yalnız fiziğin kullandığı cihazları inkişaf ettirmekle kalır. Tecrip bile bu sahada, fizikte olduğundan daha az kolay ve daha az bereketlidir. Kimyada baş gösteren tek yeni bir cihaz varsa o da nomenklâtör san'atidir. Bu san'ati kaynağında görüp yoklamak istendiği zaman kimyaya başvurulmalıdır (41).

Kimyanın araştırdığı hâdiseler, gayri uzvî dünyanın en muğlâk hâdiseleridir. Eksiği pek çok olan fizik yanında kimyanın daha fazla eksikli olmasına şaşmalıdır. Araştırmalarının bir çoğunda «bugünkü kimya, ilim namına çok yakınlarda hak kazanmıştır» (42). Fakat kimyanın bu zayıflığı, yalnız mevzuunun tabiatinden ileri gelmiyor. Buna, çarelerini bulmak çok kolay olan daha bir çok sebepler vardır. Kimya 1) şimdiye kadar çalışmalarının bir çoğuna verilen istikamet; 2) kendilerini kimyaya veren bir çok âlimlerin

(41) Kz., I, 532.

(42) Dersler, III, 3.

yanlış terbiyeleri neticesinde terakkiden geri kaldı. Bu, her şeyden önce gerek ilimleri ve ilimlerinin diğer komsu ilimlerle münasebetleri, gerek kimya meselelerini ortaya koyma tarzı hakkında kimyakerlerin açık ve ilmi bir fikir edinmemiş olmalarındandır. Fizik ile hayatiyat arasında vasıta olan kimya, bu iki taraflı komşuluktan muztarip oldu. İlk en ileride olan ilimler kendilerinden sonraki ilimleri ellerine almak temayülünü taşırlar. Riyaziyenin böyle bir temayülüne karşı fiziğin kendini müdafaaya mecbur kalması gibi, kimya da fiziğin aynı neviden temayülü önünde kendini korumak ihtiyacındadır. Şüphesiz fiziğin elde ettiği neticeleri işinde kullanmak, onları gücü yettiği kadar kendine yarayan usule çevirmek için kimyakerlerin fiziği bilmesi gerektir. Bu iki ilmin birbirine bağlılığı çok sıkıdır. Meselâ hararet, elektrik hâdiselerini bilmenin kimyevî araştırmalar için çok büyük faydası vardır. Bununla beraber kimyanın kendine yaraşır bir görüşü yok değildir: muhtelif tabii veya yapma cevherlerin birbirlerine zerrevî tesirlerinden doğan terkip ve tahlil hâdiselerinin kanunlarını araştırır. Bu ise fizikte yoktur. Şu halde kimyanın fiziğe baş vurması, fakat ona tâbi olmaması gerektir.

Diğer taraftan fizyoloji araştırmaları kimyanın sahasına girmez. «Hayatiyat kimyası» denen şey, Comte'a göre, yalnız hayatiyata aittir. Fizyolojinin kimyaya baş vurması tabii, hattâ elzemdir. Fakat kendi görüşü, kimyakerlerinkinden tamamen ayrıdır. Vaki de kimyakerlerin fizyoloji tetkiklerine hiç bir faydaları dokunmadı. Bir çok teşebbüslerde bulundular. Fakat hiç biri hayatiyatta umumî bir doktrin olabilecek bir nokta gösteremedi. Hayatiyata yalnız malzeme verdiler. Bu malzeme bile olduğu gibi alınırsa işe yaramaz. Fizyolojistler bu malzemeyi «hayati telâkkilerin hâkim tesiri altında» yeniden ele almağa mecburdurlar. Comte, fizyoloji meselelerini, onların hususî güçlüklerini düşünmeden, hattâ güçlüklerin bulunduğundan şüphe bile etmeden yoklayan kimyakerlerin kendilerine güvenmesine hayrandır. Bununla beraber, en ince kimyevî tahlillerin ilkin hâdisenin bütününe şamil olan sahih bir fizyolojij j mefhumu ile idare edilmedikleri, sonra müstait olduğu normal değişmelerin hudutlarını bildiren bir bilgi vasıtasile tadil olunmadıkları müddetçe meyvasız kalacakları aşikârdır. Bu şekilde davranmağa ise yalnız fizyolojistlerin salâhiyeti vardır (43).

Bu gibi mülâhazalar Comte'u, uzvî kimyayı bile reddetmeğe

(43) Kz., III, 186.

götürüyor. Canlının asıl tesanüdü ile gayri uzvî dünyada en çok yakınlığı olan kimyevî hâdiseler olmasına rağmen, canlı ve cansız hâdiseler birbirlerine kalbedilmekten uzaktırlar. Kimyevî olan henüz uzvî olmuyandır. Uzvî olan tamamen kimyevî bir şey değildir. Bir kısmı asıl kimyaya, bir kısmı hayatiyata ait olan taraflarını görüp toplıyabilmek için uzvî kimya denen uydurma ve mütecanis haliteyi ortadan kaldırmak gerektir (44).

Şimdiye kadar bu kadar fena anlaşılan bu ilmin mevzuunu nasıl tarif etmeli? Comte, kimyakerlerin mutad telâkkisinden oldukça uzaklaştığının farkındadır. Fakat bundan korkmuyor. Çünkü bir ilmin asıl mahiyetini anlamak için o ilmi kemal halinde tasarlamak lâzım olduğunu söylüyor (45). Kimya, son dereceyi bulan bir kemalsizlik içinde olduğuna göre, feylesofun kimya için tasarladığı «ilmî şekil» şimdiki şeklinden elbette çok uzak görülecektir. Bu uzaklığın ehemmiyeti yoktur. Elverir ki tasarlanan şekil tamamen «aklı olsun».

İlmin ana seciyesi, hâdiseleri önceden görmek imkânından ibarettir. Şu halde tamamen muayyen şerait içinde kimyevî münasebetlerde bulunan basit veya mürekkep cevherlerin ayırtıcı hassaları ortada olduğuna göre kimyanın mevzuu da bu hassaların neden ibaret bulunduğunu, vücuda gelen yeni cisimlerin hangi hassaları taşıdığını doğru bir surette tayin etmektir (46). Bu tarife göre kimyaya temel olan mütaları (données), en sonunda, basit cisimlerin hassaları bilgisine irca etmelidir, ki, bu bilgi de bizi muhtelif yekden (immédiat) olan prensiplerin bilgisine, binnetice en muğlâk ve en uzak terkiplere götürecektir. Basit cisimlerin araştırılması, şüphesiz onların hassalarını ortaya koyan tecrübeden başka bir vasıta ile yapılamaz. Fakat bir defa bu temel kurulunca «diğer bütün kimya meseleleri, sonsuz başkalıklarına rağmen kimyanın muhtelif terkip nevileri için ortaya attığı az miktardaki değişmez kanunlara göre bir takım akli hal tarzlarına elverişli olacaklardır».

Bu suretle Comte kimya hâdiselerindeki giriftliğin riyazî tahlil kullanmaklığımıza yol açacak bir surette bu hâdiselerin münasebetlerini ifadeye mâni olduğunu görmektedir. Fakat bununla beraber tecrübeyi basit bir hareket noktası yapmaktan geri durma-

(44) Kz., III, 195.

(45) Dersler, I, 118.

(46) Kz., III, 11.

yor. Karşımızda kaynağı yalnız tecrübe olabilecek mütalar vardır. Fakat bu mütaları tecrübenin tesiri olmadan yuğurmaktayız. Fizikte, astronomide olduğu gibi kimyada da ilim mefkûresi, akli keşfi, mümkün olabildiği kadar, tecrübi görüşün yerine koymaktır. İlim daima miktarı az mütalardan fazlaca neticeler tâlil etmek peşindedir. Bu mütalar, basit cisimlerin hassalarından ibarettir. Tâ-lil, verilmiş iki basit cismin veya iki mürekkep cevherin birleşme-sinde ne gibi hassaların bulunacağını önceden ortaya koyacaktır. Comte teferruat üzerinde fazla durmalarından dolayı kimyakerle-ri ilmi mefkûre namına muahaze ediyor. Kimya üzerinde akli bir telâkki olmamasından dolayı kimyakerler, emeklerini lâzım gelen noktalar üzerinde sarfetmiyorlar. Filân veya falan cismin hassala-rını araştıranların keyfine göre ve gelişigüzel bir sıraya göre yok-lamak neye yarar? Bu çeşit bilgileri toplamak ehemmiyetsizdir. Kimyanın ilerlemesi yeni malzeme ele geçirmekten ziyade elde o-lanların sistemleştirilmesinden ibaret olmalıdır. Kimya bugün ilim olarak kusurlu bir yapıya sahip olduğu nisbette, teferruatça da zen-gindir (47). Şimdiki hali, alacağı normal hal hakkında hiç bir fi-kir vermemektedir.

Kimya için ileri sürdüğü ve kimyanın da o tarafa yönelmesi icap eden «ilmî nümune» ile kalmıyan Comte, kimyaya kendisini bu nümuneye yaklaştırabilecek bir usul gösteriyor. Bu usulün (alâ-kalar - affinités) faraziyesine benzeyen hiç bir tarafı yoktur. Seyya-leler veya muhayyel eterler faraziyesinden daha «vücutçu» görü-nen böyle bir faraziyeden çıkaracağımız izahlar, neticede, metafizik telâkkilerde her zaman olduğu gibi, hâdisenin beyanını mü-cerret kelimelerle tekrardan ibarettirler (48). Vakıaların husul bu-luş tarzına iliştiğinden dolayı ilmi olmayan bu faraziyenin yerine Comte «iki taraflı faraziye» dediği şeyi koyuyor. Cisimlerin unsur-ları nasıl şe'nî bir tarzda bir araya geliyor? Comte, bunu bilmedi-ğimizi, bilmeğe de ihtiyacımız olmadığını söylüyor. Fakat sonra, herhangi bir mevzuun terkiibini çerçevesi iyice belli olan müsbet araştırmaların sınırı içinde yalnız iki cisimli olarak tasarladığımız caizdir. Bu iki cisimden her biri de, vaziyete göre, bir ikinci defa daha ikiye bölünür, bu bölünme icap ederse devam eder. Tabiatın şe'nî kanunu olduğunu tasdik etmediğimiz bu iki taraflılık farazi-yesi kimyada, atalet faraziyesinin, mekanikte, atom faraziyesinin fi-

(47) Dersler, III, 206.

(48) Kz., III, 35.

zikte olması gibi, temel rolünü oynayan yapma bir şeyden ibaretir. Kimyadaki «unsuri telâkkilerimizi basitleştirmeğe» yarıyacaktır. Ona baş vururken ilmin kuruluşunda zekâmızın kullanabileceği bir nevi «hususî hürriyet» i de aşmış olmuyoruz (49).

Bu faraziye, kimyaya bugün mahrum olduğu «güzel» bir birlik ve aklilik seciyesi verecektir. Comte'un kendisinin 1838 de ileri sürdüğü bu faraziyenin 1851 de daha «hiç bir şey husule getirmedigi» ni gördü. Fakat bu kısırlığı, kimyakerlerin yetesiye kurtulmadıkları metafizik zihniyete atfetmektedir.

IV

Şimdi içinde astronominin de bulunduğu gayri uzvî dünya ilimlerinin, müsbet felsefenin bütünü ile olan ilişkilerini bir bakışta kavrayabiliriz (50).

Bu ilimler müsbet zihniyetin ilerilemesine bir kaç tarzda yardım ettiler. İlk teşekküllerile, hayatiyat ve içtimaiyat gibi daha muğlâk ilimleri hazırladılar, onlara yol açtılar. Bundan başka bu ilimlerin serpilmeleri, ilâhiyat ve metafizik felsefeleri için yıkıcı bir darbe oldu. Zihinleri tabii kanun fikrine alıştırdılar. Riyaziyatın tamamile mücerret seciyesinden ve müşahedenin oynadığı rolün belirsizliğinden ötürü lâzım geldiği kadar aydınlatmadığı bu tabii kanun fikri, bilâkis astronominin, fizik ve kimyanın ana muvaffakiyeti olarak gözükmektedir. Bu ilimlerin bütün emekleri, tecrübenin verdiği hâdiseler arasında değişmez münasebetler bulmağa doğru yönelmektedir.

İlâhiyat felsefesi insan zihninin tabiat hakkında edindiği ilk «izah» tır. Bu izahtan vazgeçmek için meselâ hâdiselerin tam bir doğruluk ile önceden haber verildiğini ve bunun için de daima tasdik edildiğini, yahut insanın muayyen şartlar altında bu hâdiseleri emniyetle tadil ettiğini görmek gibi, ilâhiyatın izahına muakis bir bedahetin zihni zorlaması demektir. Astronomi bunun ilk misalidir. Gerçi araştırdığı hâdiseler, tesirimizden kaçıyor. Fakat buna mukabil astronomi, hâdiselerin önceden haber verilisinde hiç bir zaman yanılmadı. Gaî illetler etrafındaki dini ve felsefi doktrinleri değerden düşürmeğe en çok yardım eden astronomidir (51). Kâinatın yalnız insanlar için var olmadığını gösterdikten sonra gü-

(49) Dersler, III, 87.

(50) Müsbet siyaset, I, 55.

(51) Dersler, II, 24.

neş sistemimizin eksiklerini göz önüne koydu. Kısası, zihnimizi hâdiselerin husul buluş tarzını aramak âdetinden vazgeçirten ilim, diğer ilimlerden ziyade astronomi olmuştur.

Fizik, astronominin önceden verdiği haberlere benzer keşiflerden uzaktır. Fakat bunu, kanunlara ait bilginin bize nasıl hâdiseleri değiştirmek kuvvetini verdiğini göstermekle kapar. Bu hususiyeti ile fizik, bize tabiatın müsbet telâkkisini vermekte astronomiden geri kalmaz. Meselâ, Franklin, en az münevver kafalarda bile, şimşek hakkındaki dinî nazariyeleri devirdi. Kuyruklu yıldızların ne vakit görüneceğini haber vermenin yaptığı tesirin tıpkısını, yıldırımın idare etmek vasıtasının keşfi başka bir şekil altında yapmıştır (52).

Diğer taraftan gayri uzvî dünya ilimleri, umumî müsbet usulün cihazlarından en kuvvetli olanları hazırlar. Astronomi müşahede ve faraziyeyi, fizik tecribi, kimya nomenklâtör san'atini verdi. Basit ilmî bir müşahedede zaten kuvvece bulunan istikra usulü daha muğlâk hâdiseler üzerinde durdukça serpilmekte, zenginleşmektedir.

Fakat buna mukabil müsbet felsefe de bu ilimler üzerinde mühim bir tesir icra eder. Davası en aşağı onları idare etmek ve «diriltmek» tir. Yüksekten bir kuşbakışı ile ilimlerin hususiliklerinden doğan mahzurlara çare bulur. Her birinin asıl sınırını çizer. Fiziği «cebrin boyunduruğundan» kurtarır. Fizikçilerin hücumuna karşı kimyakerlerin istiklâlini korur. Müsbet usulün bütünü, her hususî ilmin emrine hazır tutar. Meselâ astronomide faraziyenin kullanılış tarzından elde edilen nazariyeye dayanarak faraziyenin fizikteki kullanılışını idare eder. Hayatıyata mahsus mukayese usulünü kimyanın tasniflerinde kullanır.

Müsbet felsefe her ilmin çalışma plânını çizer ve bu suretle «kargaşalık» a nihayet verir (53). «Boş» ve faydalı araştırmaları ayırır. Emeklerin kaybolmasının önüne geçer ve inhiraflar varsa haber verir. Comte'un felsefe namına astronomiye nasıl sınır çizdiğini gördük. Fiziğin muhtelif dallarını birleştirmek vasıtasını bulamaz. Fakat kendi zamanının parçalı ve dağınık kimyası yerine, insanlık için faydası olmıyan teferruat araştırmalarını terkeden sistemli ve tek bir ilim koyar. «Bu sayısız mürekkep cisimlerin hemen hemen hepsi ilmî değerden mahrumdur. Hep terkip züm-

(52) Dersler, II, 331.

(53) Dersler, III, 75.

resine mahsus mücerret kanunların keşfi için iyice seçilmiş bir kaçseri, kimyakerin mantıkî ihtiyacına yetebilir» (54).

Nihayet müsbet felsefe, gayri uzvî tabiat ilimlerinin metafizik ve ilâhiyat ile olan son ilişiklerini de keser. Riyaziyatın diğer ilimlerden daha muğlâk olmadığını ve kaynağının tecrübede bulunduğunu zaten gösteren müsbet felsefe, fizik ve kimyada az çok tasarlatmak istiyen faraziyelere mâni olur. Bu suretle müsbet felsefenin dileği, eterlerden ve seyyalelerden sıyrılmış bir fizik ve alâkalar-dan (affinité) vazgeçmiş, tamamen aklî olan bir kimyadır.

İlimlerin bulunduğu vaziyete karşı Comte'un hurafevari bir saygı göstermediğini görüyoruz. Bilâkis ilimlerin derin değişiklikler geçirmesini ve felsefenin gösterdiği mefkûrevî şekle yaklaşma-ğa savaştığını düşünüyor. «Müsbet» dediği bu şekil ise vakide karteziyendir.

DÖRDÜNCÜ FASIL

Hayatiyat

I

Cansız dünyadan canlı dünyaya geçiş, tabiat felsefesinin mühim bir anını gösterir. Astronomi, fizik ve kimya aynı merdivenin ardısıra gelen basamakları demektir. Her hâdise zümresi, kendinden evvelkine irca edilemeyen bir taraf gösterdi ise yine hepsi mütecanis idi. Descartes, Newton fiziğin bir gün astronomi gibi riya-zî şekil alacağını cesaretle tasarlıyabilmişti. Bugün ise bir çok âlimler fizikle kimyanın ayrılığını geçici bir şey saymaktadırlar.

Fakat hayat başlar başlamaz yeni dünyaya girmekteyiz. Bu noktada «şe'niyetin zenginleşmesi» o kadar mühimdir ki canlı hâdiselerin evvelkilerle tecanüsünü kabulde güçlük çekeriz. Comte, ihtiyatkârlığının faydasını burada görüyor: felsefesi, bütün ilmi tek bir nümuneye çevirmekten sakınmış, usul birliği ve doktrin tecanüsü ile kalmıştır. Yalnız her ilmin hâdiselerin kanununu aramak dışına çıkmamasını ister. Bu çeşit arayışın tarzı ise şüphesiz karşısında bulunduğumuz hâdiselerin tabiatine bağlıdır. Biyolojik hâdiseler böylece kendilerine mahsus seciyeler taşımaktadır. Müsbet ilmin ilk vazifesi, yokladığı bu hâdiselerin asliliğine riayet etmektir.

(54) Müsbet siyaset, I, 561.

Şu halde Comte, biyolojiyi fiziğin bir uzaması gibi tasarlıyan Descartes'dan ayrılıyor. Hayatiyat hakkında bambaşka bir fikir ediniyor. Hayatiyat bir manada gayri uzvî dünya ilimlerine karşı gelmektedir. Bu yüzden iki çeşit emek sarfetmek gerektir. Comte bir taraftan ilimlerin ansiklopedik silsilesindeki devamlılığı saklamak arzusundadır. O zaman hayatiyatın, kimyanın hemen arkası sıra geldiğini, astronomi ve fizik ile sıkı münasebetlerde bulunduğunu göstermektedir. Öte taraftan hayati hâdiselerin kendine mahsus seciyesini ve hayatiyata tatbik edilen müsbet usulün geçireceği değişikliği ortaya koyuyor. Hayati hâdiseler hakkındaki düşüncesi, mühim doktrin ve görüş farklarına rağmen, çok defalar «Hükümün tenkidi» ndeki derin ve anlaşılması güç fıkralarını hatırlatmaktadır. Gerçek, Kant da canlı mevcuttaki hâdiselerin (her ne kadar karanlık olsa da) bir iç gaiyeti faraziyesi olmaksızın anlaşılamayacağını söylemişti.

Comte'a göre hayatiyat ile beraber zarurî olarak konsasüs, silsile (hiérarchie), muhit, varlık şartları, statik halin dinamiğe, uzvun fonksiyona münasebeti fikirleri gözükmektedir (55). Kısacası, bir hayatiyat hâdisesi, yalnız başına manasızdır. Hattâ yoktur bile. Ancak canlı mevcutta vuku bulan diğer hâdiselerle münasebetleri dahilinde anlaşılabilir. Bu hâdiseler vuku bulunca hem canlı mevcuda, hem de kendilerine müessir olurlar. Bu sahada parçalar, gayri uzvî dünyadakinin tersine olarak, ancak bütün fikri altında anlaşılabilirler. Şüphesiz gayri uzvî dünyada, bütünleri düşünmeğe yol açan tesanüt hâdiseleri yok değildir. Fakat canlı hâdiselerin tesanüdü daha çok sıklıdır. Çünkü bu tesanüt olmaksızın hayat hâdiselerini tasarlıyamayız. Halbuki gayri uzvî dünya hâdiselerinde bu tesanüdü tecrit etmek olağan bir şeydir.

Bu vaziyette müsbet usulün hayatiyat hâdiselerinin asıl seciyelerine uyması gerektir. Müsbet usul, ekseriya haksız olarak dendiği gibi, basitten mürekkebe gidilmesini istemez. İsteddiği şey bilinden bilinmeyene doğru gitmektir. Gerçi gayri uzvî dünya ilimlerinde en az mürekkepten en çok mürekkebe doğru yürünür, işe birbirinden ayrı hâdiselerin tetkiki ile başlanır. Fakat canlı mevcutları, fazla muğlâk oldukları nisbette bilâkis daha iyi tanırız. Hayvan fikri bize nebat fikrinden daha yakındır. Nihayet hayatiyat bakımından bizim için başlıca birlik insandır. İlmî muhakemelerimize onunla başlarız.

(55) Dersler, VI, 772.

Şu halde müsbet usul, hayatiyat ile beraber hakiki değişiklik geçirmektedir. Gayri uzvî dünya ilimlerinde son terkip derecesine varmak bize yasaktır: Gayri uzvî dünyanın topunu tek bir terkip içinde hiç bir zaman toplıyamayız. Hayatiyatta ise bilâkis elimizdeki mûtalar, bütünlerdir ve gözlerimizden kaçan en son basitlik derecesidir. Şu halde bu bütünlerden hareket etmelidir. Hayatiyatın terkiбі bir seciye alması gerektir. Hâdiselerin tahlili mümkün olduğu kadar ince olacaktır (56).

II

Diğer ana ilimler gibi hayatiyat da mücerret, yani mevcutlarla değil hâdiselerle ilişikli olmalıdır. Müşahhas ilim olan nebatat ve hayvanattan bu suretle ayrılan hayatiyatı, en geniş umumiliği içinde teşrih ve fizyoloji bakımlarının karşılıklı bulunmaları ile tarif ederiz: Mevzuu, bu bakımları birteviye birbirine bağlamaktır. Hakikatte bu iki bakım tek bir meselenin iki yüzüdür. Teşrihin ve fizyolojinin bir zamanlar birbirinden ayrı olarak serpilmeleri, tarihi sebeplerden dolayıdır. Fizyoloji metafizik usullerine, yani gerçekleştirecek faraziyelere ve terübeyi aşan prensiplere bağlı kalırken, tarihçiler daha o zamanlar, müsbet usulü kullanıyorlardı. Fakat şimdi her iki ilim de aynı şekilde müsbet olduklarından «muhalefetleri, statik ve dinamik bakımlar farkına indirilebilir» (57).

Hayatiyatın en umumî tarifine girebilecek diğer bir unsur da bazan ihmal edilmiş olan muhit telâkkisidir. Uzviyet ile muhit arasındaki münasebet, hayat için uzvun fonksiyon ile münasebetinden daha az esaslı değildir. Hayat yalnız mevcudun muayyen bir şekilde teşekkülünü değil, fakat aynı zamanda bazı haricî şeraitin bu teşekkülü korumasını ve onun faaliyeti ile uzlaşmasını icap ettirir. Canlı mevcutlar bu şekilde muhitlerine bağlıdırlar. Hattâ uzvî silsile yükseldikçe bu bağlılık artar. Fonksiyonlar ne kadar çok serpilir ve başkalaşırsa varlık şartları da o nisbette muğlâklaşır. Aşağı uzviyetlerin tâbi oldukları haricî şartlar daha azdır. Fakat Comte bu şartlardan birinin uğrıyacağı küçük bir değişikliğin aşağı uzviyetlerin mahvolması için yeteceğini söylüyor. Yukarı uzviyetler bu çeşit bir değişiklik karşısında daha iyi hareket ederler. Fakat buna mukabil tâbi oldukları şartların sayısı, pek çoktur. Muhitlerin uzviyetlerle münasebeti üzerinde yeni başhyan tetkikler, şüphesiz

(56) Dersler, IV, 282.

(57) Kz., III, 239.

hayli keşifler vadetmektedir (58). Bu noktada şüphesiz Lamarck'tan Comte'a geçmiş bulunan ve Darwin'in dehasını uğraştıracak olan bir yığın mesele ile karşılaşırız.

Demek oluyor ki Bichat'ın hayatı «ölüm karşısında direnen kuvvetlerin yekûnu» diye tarif edişi haksızdır. Gayri uzvi tabiat ile canlı tabiat arasında zıtlık, eğişik ve bu yüzden yanlış bir fikirdir. Canlı cisimlerin etrafında bulunan her şeyin onları mahve meylelediği doğru ise bu cisimlerin varlığı anlaşılmaz bir mahiyet olacaktır (59). Böyle yaman bir tazyike karşı direnmek kuvvetini, az bir zaman için bile olsa, nerede bulabileceklerdir? Hayatın esaslı şartı bilâkis uzviyet ile bulunduğu muhit arasında bir «ahenk»tir. Tecrübe her adımda bunun delilini göstermektedir.

Bundan sonra hayat ilminin en umumî meselesinin neden ibaret olduğunu araştırabiliriz. Mevcut olabilecek bütün uzviyetler, her uzviyetin bütün kısımları ve muhtelif halleri teşrih bakımından zarurî surette müşterek bir bünye ve terkip zeminine sahiptirler. Nesiçler, uzuvlar ve cihazlar gittikçe artan bir başkalaşma (différenciation) ile bu zeminden vücuda gelmişlerdir. Fiziyoloji bakımından da aynile varlıklarının bütün çağları ve bütün fiilleri ile göz önüne alınan ve nebattan insana kadar yükselen canlı mevcutların yaşayış faaliyetlerinde zarurî olarak müşterek bir temel, esas vardır. Gıda, ifrazat, v. s... gibi sayısız hâdiseler başkalaşma yolu ile işte bu esastan çıkmışlardır. Bu iki bakımdan benzeyen haller ise ayrılanlardan daha mühimdir. Çünkü en umumî hâdiseler, daha az umumî olanlara hâkimdir. Şu halde mesele, basit fiziyoloji hâdiseleri ile bunlara tekabül eden teşrihî bünyeyi ortaya koymak, aralarındaki münasebetleri belirtmek, gerçekleştirici tecrübenin yardımı ile bu münasebetlerden gittikçe muğlaklaşan teşrih ve fiziyoloji hâdiselerini tâlil etmektedir (60).

Comte'un gösterdiği ihtiyatlara rağmen, karteziyen zihniyetin damgasından daha kurtulmamış görünen bu telâkki, müsbet felsefe sahibini, hayatiyat meselesinin «mümkün olabileceği kadar fazla riyaziyeci» bir ifadesine sevketmektedir: «Uzuv yahut uzvi değişiklik belli olduğuna göre fonksiyonu yahut fiili bulunuz. Fonksiyon yahut fiil belli olduğuna göre uzvu, yahut uzvi değişikliği gösteriniz» (61). Kanunlar bilgisini vakıalar bilgisi, akli keşfi tecrübi gö-

(58) Dersler, III, 510.

(59) Dersler, III, 7 ve 224.

(60) Kz., III, 259-265.

(61) Kz., III, 271.

rüş yerine koymaktan ibaret olan ilmin umumî tarifine bu ifadeden daha iyi hiç bir şey uyamaz. Gerçi bu şekil henüz yeni müsbetleşen hayatîyatın hayli uzak bulunduğu «mefkûrevî bir ilim nümunesidir». Fakat bu tariftten az ve çok uzak olan ilim de yoktur. Sadece tarifin kullanılması bir ilim için yardımdır. Terakkisini bu tarif vasıtasile ölçecektir.

III

Hayatîyat kendinden önceki ilimlerin kullandığı bazı usul cihazlarından kısmen, hattâ tamamiyle mahrumdur. Hesabı kullanamaz. Şüphesiz bir fiziyoloji hâdisesini vücuda getiren unsurlardan her biri muayyen bir kanuna göre değişir. Fakat bu unsurlar toptan, aralarındaki münasebetler hiç bir zaman muadele haline konulamıyacak kadar muğlâk bir bütün yapar. Sonra canlı cisimlere ilişen hâdiseler intizamsız ve sürekli başkalıklar gösterir. Bu ise onların bir hesaba malzeme olmalarına engeldir (63). Her canlı mevcudun ferdiyeti, formülü diğerlerinden kendini ayıran aksi tesirleri vardır. Bunlar kendisini nev'inin mevcutları ile aynı tarzda göz önünde tutmaklığımıza mânidirler. Her fiziyoloji, yahut patoloji «hal» i bir diğerinden ayrıdır. Comte bu yüzden istatistik rakamlarına güvenmemekte, onlara fiziyolojide aldatici, hekimlikte hayırsız olarak hükmetmektedir. Claude Bernard da aynı surette vasatilerin kullanılmasına hararetle karşı koyacaktır.

İstikra usulü, hayatîyatta hiç değilse elverişli bir usul müdür? Sadece görme, çok muğlâk olan ve bir çoğu doğrudan doğruya ne gözlerimizin, ne de aletlerimizin altına düşmiyen hâdiselerin tetkikinde bizi ileriye götürmez. Tecrip bu sahada çok güçtür. Hayat hâdiselerini bozmak, alıkoymak, hattâ tamamiyle söndürmek işten bile değildir. Fakat bu hâdiselerde gerek nevi itibarile, gerek evleviyetle, derece itibarile noktası noktasına muayyen olan bir karışıklık yapmak hemen hemen imkânsızdır. Gerçek, denilebilir ki, hâdiselerin şartlarından yalnız birinin değişikliği konsansüs mucibince bütün diğer şartların çoğuna hemen müessir olur. Prensipçe tecrip hayatîyatta yasak edilmiş değildir. Yalnız tecribin bu sahada kat'iliği dikkate değer bir mahiyettedir. Fakat çok defalar yapılamaz.

(62) Dersler, III, 237.

(63) Kz., III, 236.

Bununla beraber, hâdiselerde asıl tecribi teşkil eden, bilindiği gibi, insanın karışması değildir. Tecrip, her şeyden önce görülen hâdisenin yürüyüşünü en çok aydınlatmağa yarıyan hallerin - ki tabii veya yapma olmalarının bir ehemmiyeti yoktur - akli tarzda seçilişinden ibarettir. Tabiat ise bu gibi halleri bize veriyor. Hastalıklar bütün cereyanları esnasında ve sonuna kadar takip edilecek tecrübelerle benzerler. Son derecedeki giriftliklerinden ötürü tefsirleri ekseriya güçtür. Bununla beraber bu güçlük, kendimiz tarafından yapılan tecrübelerdeki güçlükten daha azdır. Zaten yapma tecrübeler az ve çok şiddetli olan, vasıtalı ve uzak neticelerini sezmeden müdahalemizle birdenbire husul bulan hastalıklardan başka bir şey midir? Bichat'ı histoloji ve fizyolojide o güzel keşiflere sevkeden marazî teşrih olmuştur. Patolojiye, onun uzayıışı demek olan teratolojiyi de ilâve etmek te lâzımdır. Burada tabiat, yapacağımız tecrübelerin yerini tutmaktadır (64). Şayet, hayatiyat, bu gibi tabii tecrip tarzlarından ettiği istifade ne olursa olsun, bundan başka kendine has olan bir usule sahip olmasa idi, terakkisi çok ağır olacaktı. Bu usul, mukayesedir. Gerçi her istikra ameliyesinde zaten mukayese vardır. Gördüklerimizi diğer şe'ni ve olağan haller ile mukayese ederiz. Tecrip yaparken de mukayese ederiz. Fakat asıl mukayese usulünde sadece iki hali birbirine yanaştırmakla kalmıyoruz. Mukayese «hayli geniş bir seri benzer vaziyetler üzerinde yapılır. Bu vaziyetlerde mevzu derecesi hemen hemen hissedilmeyecek tarzda azalan bir ardı sıralık içinde değişmektedir» (65).

Bu usul olmadan hayatiyatın umumî meseleleri nasıl halledilebilir? Tek bir uzviyeti yalnız başına göz önüne alırsak uzuvlarının ve fonksiyonlarının giriftliğini içinden çıkılmaz bir halde buluruz. Fakat bu uzviyeti ilkin kendisine en yakın olan uzviyetlere, sonra bu uzviyetlere yakın diğer uzviyetlere, aralarında müşterek olanları ortaya çıkarmak suretile, mukayese eder ve böylece devam edersek bir basitleşme vücuda gelir. İkinci derecedeki seviyeler, nevilerin sırasını indiğimiz nisbette yavaş yavaş azalır. Nihayet işimiz muayyen bir fonksiyonun tetkiki ise, bu fonksiyonun uzvu ile münasebetini de göstermek mümkündür.

Hayatiyata has olan bu usulün diğer ilimlerde, bilhassa riya-ziyatta benzerleri vardır. «Birbirine benzeyen hallerin hepsinde

(64) Dersler, III, 259-265.

(65) Kz., III, 285.

müşterek olan ve mücerret umumî şekil almadan önce her ayrı halin ikinci derecedeki hususilikleri ile etrafı çevrilmiş olan ana kısmı» ortaya koymaktadır. Comte'a göre bu seciyeyi taşıyan muraftan «biotaxie» birbirine bağlıdır. Tasnif meselesi bu suretle hayatın devamlılığını tahlil eden bir cihazdır. İster otomatik bir vaziyette, isterse fizyolojik bir hâdise olsun «bu vaziyet ve hâdiseye taallük eden ve gittikçe büyüyen farkların muntazam devamı üzerinde yapılacak usulî bir mukayese, ortadaki meseleyi en son unsurlarına varıncaya kadar aydınlatmanın en emniyetli ve en kat'î vasıtasıdır». Burada Comte'un asgarî hesap meselesini düşündüğü görülüyor. Dahası var: Uzvî seride hadlerin noksan kaldığı yerde devamlılığı vücuda getirmek için hadlerin varlığını düşünmekte tereddüt etmiyor ve araya geçit olarak «yapma uzviyetler» sokuyor. İşte paleontolojinin bir gün de belki şeniyet yapacağı bir fâraziye.

Bu usul vasıtasile yalnız bir çok halleri bilmekle kalmıyacağız, fakat bu hallerden her birini «onları birbirine yaklaştırmanın zarurî bir neticesi olarak» pek iyi anlayacağız ki bu ikinci nokta daha mühimdir. Gerçi bütün bu muhtelif haller birbirine esaslı bir surette benzerler. Bu benzeyiş daimî muntazam bir yürüyüşe ram olan dereceli tadillere uğrar. Fakat bu faraziye yukarıda gördüğümüz gibi, zaten umumî hayatiyatın tarifi içinde bulunmaktadır.

Bu vaziyete göre mukayese usulü sırasile bir uzviyetin muhtelif kısımlarına, aynı uzviyetin muhtelif çağlarına, nebat ve hayvan serilerinin muhtelif uzviyetlerine, hattâ rüşeymî hayata bile tatbik olunur. Comte burada von Baer kanununu, elzem ihtiyatlar da bulunmakla beraber, açıkça formülledikten sonra şöyle düşünüyor: En yüksek uzviyetin ilk hali, teşrih ve uzviyet bakımından en aşağı uzviyete mahsus halin ana seciyelerini göstermeli ve bu uzvî serilerin hepsinde «aşağı olan bir uzvî seride her esas haddin hakikî benzeri, kendinden yukarı uzviyetin inkişafında geçen muhtelif safhaların tahlilinde bulunmaksızın» sırasile böyle olmalıdır. Bu mukayese hayatiyat silsilesinin hepsini seciyelendiren uzuv ve fonksiyonlarının gittikçe artan giriftliğini tek bir fertte bulmamıza yol açmakta ve böylece «bilhassa aydınlatıcı» (66) bir rol oynamaktadır. Von Baer'in almanca kitabı 1827 de çıkmıştır. Comte'un bundan haberi olsa idi, onu zikretmesi çok muhtemeldi.

(66) Dersler, III, 282, 546.

IV

Uzviyetleri, mukayeseyi kolaylaştıracak düzgün bir sıra içinde göz önüne almak için önce onların içine girecekleri, bu sıranın ne olduğunu göstermelidir. Fakat bunun için de bilmukabele teşrih ve fizyoloji elzemdir. Şu halde bir taraftan bu iki ilim, diğer taraftan «biotaxie» birbirine bağlıdır. Tasnif meselesi bu suretle hayatın ana parçası oluyor. İlimin istediği tabii tasnifte her uzviyete verilen vaziyet, o uzviyetin teşrih ve uzviyat bakımından bütün tabiatını gerek kendinden evvelki, gerek sonraki uzviyetlerle mukayeseli surette tarifine kâfi gelecektir (67). Zaten eksiksiz bir tabii tasnif yoktur. Mutlak ve hazır mükemmellik taşıyan yapma tasniflere alıştığımız için, tabii tasnifin mükemmel olmasına şaşırıyoruz. Fakat başka yerde olduğu gibi tasnifte de az ve çok uzak tahminlerden başka bir şey elde edemeyeceğimizi itiraf etmeliyiz. Canlı nevilerin sıralanışı, muayyen bir uzviyetin dinamik veya statik tahliline benzeyen bir mesele olup, onun gibi, yalnız muhtemel olacak tarzı hallere müsaittir (68).

İlkin nev'i nasıl düşünmeliyiz? Comte, Cuvier ve Lamarck'dan birincisini tercih ediyor. Bununla beraber «fikirlerin bu mühim meselede henüz iyice belirmediğini» söylemek ihtiyatında bulunuyor. Nevilerin sabitliğini kabul etmesinde bilhassa iki sebep vardır. Lamarck'ın nazariyesi daha yetesiye isbat edilmemiştir. Muhitin uzviyet üzerine atfettiği sınırsız tesiri yaptığını hiç bir tarafta görmüyoruz. Şüphesiz haricî şerait tarafından istenen faaliyet, ilk teşekkülü bir dereceye kadar tadile meyleder. Fakat muhitin bu tadili ve uzviyetin bu tadili almak kabiliyeti tabiatile çok mahduttur. Öte taraftan iki faraziyeden birini seçmekte serbest isek ilmin menfaati Cuvier tarafına geçmemizi emreder. Nevilerin sabitliğini, uzviyetler sırasının daima geçilmez fasılalarla birbirinden belli şekilde ayrı hadlerden yapıldığını temin eder. Bu teminat ile «uzviyetler silsilesinin müsait olduğu akli kemal derecesini artırır» (69). Demek ki, Comte'un tercihi, tamamile şekli bir âmilin neticesidir. Çünkü Lamarck'ın çalışmalarındaki kuvvet ve genişliği çok iyi anlamakta, bu iki meşhur muhaliften «asıl uzvi silsilenin derin ve aydın duygusunu gösteren» in şüphesiz Lamarck olduğunu söylemektedir.

Hatta Comte, Lamarck'a karşı yapılması yerinde olmıyan ba-

(67) Dersler, III, 437.

(68) Kz., III, 456.

(69) Kz., III, 452.

zı itirazlara da cevap veriyor. Meselâ Lamarck'ın faraziyesinde artık hakikî bir hayvanat silsilesi olmadığını düşünebiliriz. Çünkü hayvan uzviyetleri başlangıçta, aralarındaki farkların bundan sonra dıştan gelen muhtelif tesirlere atfedilmesinden dolayı birbirinin aynı olacaklardır. Fakat mesele yakından araştırılırsa bu faraziyenin bilâkis yalnız silsilenin varlığını daha çok aşikâr kılan yeni bir manzara taşıdığı görülür. Çünkü o zaman hayvanat serisi, hakikatte olduğu gibi kuvvede de, tamamile ferdî uzviyetin, hiç değilse büyüme çağındaki inkişafına benziyecektir. Bu vaziyette seri, devamlı şekli altında tasavvur edilecek ve hayvan uzviyetinin «işimize uygun bir tecrübeden başka bir şey olmıyan ilerleyici yürüyüşü, tabii bir kanun halini alacaktır.»

Aksi delil çıkıncaya kadar Comte, nevileri ilmin mantikî kemali namına sabit düşünmeği tercih eder. Böyle olmakla beraber Lamarck'ın ortaya koyduğu meselenin yüksek ehemmiyetini de göstermektedir. «Muhtelif muhitlerin muhtelif uzviyetler üzerine zarurî tesiri, denebilir ki, henüz tamamile yapılmışa muhtaç bir nazariyedir. Hayli ihmal edilmesine rağmen böyle bir araştırma, bugünkü hayatıyatın bize verebileceği en güzel mevzulardan biridir». Comte böyle bir araştırma ile, insan nev'i de içinde olmak üzere, bütün nevilerin tekemmül nazariyesini elde edebileceğimizi söylüyor (70).

V

Comte'un teşrih ve fiziyojoloji felsefesi şüphesiz zamanının ilmine, bilhassa Bichat ve Blainville'in nazariyelerine bağlıdır. Meseleyi, en mümkün umumî şekli ile vazetmeğe çalışır. Teşrih, nesiclerin mürekkep olanlarına, yani uzuvlara ve uzuvların mürekkep olanlarına yani cihazlara yükselmek için işe basit nesiclerden başlamalıdır. Fakat nesçin, asıl kendisinin tahlil ile ilişiği yoktur. Nesic fikrinden molekül fikrine geçmeği denemek, uzvî felsefeyi bırakıp gayri uzvî felsefeye girmek demektir. Nesic hayatıyat için, fiziğin molekülü demektir. İşte «Dersler» deki fikir budur. Sonradan Schwann'ın çalışmaları ile aydınlanan Comte, «Müsbet siyaset» de teşrihî unsurun hüceyre olduğunu kabul eder.

Fiziyojolojide aynı şekilde, fonksiyonları (hiç değilse uzvî olanları) nebattan insana kadar bütün canlı mevcutlarda tetkik etmedikçe tam bir teşekküle kavuşamayacaktır. Böyle umumî bir fizi-

(70) Dersler, III, 453.

yoloji fikri, Comte'u sonradan Claude Bernard'da görüleceği gibi, nebat ve hayvanlardaki müşterek hayat hâdiseleri üzerinde fazlaca durdurmaktadır. Bu hâdiselerden bazıları nebat, bazıları hayvanda daha iyi görülür. İster nebat ister hayvan olsun, her uzviyet daima iki ana fonksiyon taşımaktadır: 1) Muhitten alınmış gıdaların massedilişi, (bu gıdaları benimseme ve nihayet gıdalanma); 2) Benimsenmiyen moleküllerin dışa çıkarılışı. Bununla beraber yalnız nebatlar gayri uzvî muhitin doğrudan doğruya zararına olarak yaşarlar (71).

Comte, Bichat'ın uzvî hayat ve hayvanî hayat bölümünü kayıtsızca kabul eder ve bundan ilkin, statik ve dinamik bakımların bağılılığı mucibince, ayrı fonksiyonlara ayrı nesicler tekabül ettiği neticesini çıkarır. Sonra iki çeşit fonksiyonun farkını derinleştirir. Uzvî hayat hâdiseleri hakikatte birleşiş ve bozuluşun hususî bir çeşidinden başka bir şey değildir. Kimya ile yakından ilişkileri vardır ve gayri uzvî dünya ile canlı dünya arasında geçit rolünü görebilir (72). Hayvanî hayat hâdiseleri (taharrüşiyet, hassasiyet) nin bilâkis gayri uzvî dünya hâdiseleri ile hiç benzerliği yoktur. Hayvanî hayat ile gayri uzvî dünya arasındaki bu ilişik kesilmesinin Comte'a göre kimya ve hayatîyat hâdiseleri arasında değil, fakat uzvî hayat ile hayvanî hayat arasında olduğu zannına hemen hemen düşülebilir. O şekilde ki, uzvî hayatta olup bitenler, fizikî-kimyevî hâdiselere irca edilebilirler. Hayvanî hayatta olanlar ise büsbütün ayrı seciyeler taşırlar. Fakat bu, Comte'un asıl düşüncesi değildir. Şüphesiz uzvî hayat hâdiseleri (imtisas, deveran ve koku neşretme, v.s.) tek tek düşünülünce, tamamen fizikî ve kimyevî hâdiselerdir. Fakat hâdiselerin başka şeye kalbedilmemekten ibaret olan hayatî seciyesini yapan şey hakikatte, bu hâdiseleri ayrı ayrı göz önüne almanın imkânsızlığıdır. Anlaşılmaları için bütün görüşünü ele almak ve uzvî konsansüs fikrine, kısacası Claude Bernard'ın «idare edici fikir» dediği şeye baş vurmak gerektir.

Uzvî fonksiyonların tetkiki işine, canlı mevcutlar sırasının aşağı ucundan yani en ilk nebatlardan başlanacaktır. Hâdiseler en basit şekilleri ile burada yakalanır. Sonra artan giriftliklerini yoklarız. Hayvanî fonksiyonlar için, bilâkis «hayvanî hâdiseler sırası, yekten tamamen anlaşılabilir yegâne canlı mevcut olan» insandan başlamak elverişlidir. Bu bakımdan insan birinci derecede hayatî

(71) Dersler, III, 529, 531 ve Müsbet siyaset, I, 594.

(72) Dersler, III, 553.

bir birliktir. Mesele hayvanilik seciyelerini göstermek olunca, süngerden başlamak ve hayatın nasıl serpildiğini araştırmaktan ziyade insandan başlamak ve derecesinin nasıl yavaş yavaş indiğini görmek gerektir. İnsanın hayvanî hayatı, süngerinkini anlamağa yardım eder. Fakat bunun aksi doğru değildir. Halbuki uzvî hayat hâdiseleri en umumî olmalarından dolayı, en temel hâdiselerdir. Hayvanî hayat fonksiyonları, önce uzvî hayat ihtiyaçlarına yarar, onları kemale kavuşturur. Nebatî hayat yalnız insanda münasebet hayatına bağlı bulunmaktadır. Bunun için bile insanın yüksek bir medeniyet derecesine ermiş olması lâzımdır (73).

VI

Fizik ve kimyadan ziyade hayatîyatın, metafizik ruhunun izlerini taşıması şaşılacak bir şey değildir. Meselâ kendiliğinden üreme faraziyesini alınız. Müsbet felsefe her canlı mevcudun daima kendi benzerinde doğduğunu kabul eder. Bu fikir kabî olmayıp «muazzam bir istikra»nın eseridir (74).

Üretici nesçin kendisinin nasıl uzvî monadlarla vücuda geldiğini - ki Comte burada Schelling'in felsefesinden çıkan bazı nazariyeleri kasteder - anlatma uğrındaki emekler boşunadır. Uzvî dünyayı gayri uzvî dünyaya ancak, her ikisinde de bulunan umumî hâdiselere mahsus kanunlar vasıtasile bağliyabiliriz. Teşrihte ve fiziolojide nazarî düşünceler, hududu çizilmiş bir sistemdir. Bu sistem içinde en mükemmel birliği vücuda getirmeli, fakat bu birlik bütün gayri uzvî nazariyelerden daima ayrı kalmalıdır (75). Gerçi başlıbaşına bir canlı madde olmadığını biliyoruz. Hayat muayyen bir şekilde birleşmiş cevherlere has olan bir şey değildir. Böyle olsa bile bu ancak bir zaman içindir. Molekülleri yenileşmiyen her uzviyet dağılır. Fakat hayatın hususiliği gibi bu sebatsızlığını da izah, iktidarımız haricindedir (76).

Aynı suretle canlı cisimlerde gıdalanma fonksiyonlarının diğer fonksiyonlara temel olduğunu görürüz. Fakat cevherleri bozulmaz bir şekilde kalan mevcutlarda düşünceyi ve içtimailiği «tasarlamak»ta bir tenakuz yoktur. Bu bakımdan ruhçuluk, ölümün hayatın zarurî bir neticesi olarak görünmemesi nisbetinde, maddecilik kadar

(73) Dersler, III, 562.

(74) Müsbet siyaset, I, 591.

(75) Kz., I, 587.

(76) Kz., I, 587 ve Dersler, III, 420.

doğrudur. Comte'un Descartes ile müşterek olduğu noktalardan biri de buradadır. Her ikisi fonksiyonları kendiliğinden durmayan bir uzviyet düşünüyor. Comte'a göre ölüm nazariyesi, hayat üzerine kurulmuş olmakla beraber, ondan tamamiyle ayrıdır (77).

Hayatiyatın kendi meselelerini ortaya koymakta ve faraziyelerini seçmekte hâlâ tereddüt etmesine, son asır zarfında iki çarpışan temayül arasında gidip gelişi büyük bir nisbette sebep olmuştur. Bir taraftan Boerhaave ve az çok yakından Descartes'a bağlanan fiziyoloji mektebi, hayat hâdiselerinin mihaniki izahını araştırıyor, hayatiyatı fiziğe ve kimyaya iletmeğe çalışıyordu. Öte taraftan Almanyada Stahl ve Fransada Montpellier mektebi metafizik prensiplerini ve gerçekleştirilemeyecek faraziyeleri ileri sürüyordu. Bu suretle iki uç arasında kalan hayatiyat ilmiliği az telâkkilerin ağına düşmek için kendisini gayri uzvî ilimlerin boyunduruğundan kurtarıyordu (78). Hayatiyat ancak XVIII'inci asır sonunda Haller, Gall, Bichat ile müvazenesini bulmuş, usul sahibi olmuş ve nihayet müsbet çağına girmiştir.

Hayatiyat, aşağı ucu (yani nebatî hayatın fiziki-kimyevî hâdiseleri) ile gayri uzvî ilimlere, yukarı ucu (yani zihni fonksiyonları) ile de son ilim olan içtimaiyata bitişiktir. Fakat her iki halde de bitişiklik sıkı olmaktan uzaktır. Müsbet felsefeye göre gayri uzvî dünyadan canlı mevcutlar dünyasına geçildiği zaman «şe'niyetin birdenbire zenginleştiği» görülür. Buradaki geçiş çok bellidir. Hayatiyat sahasının içtimaiyattan ayrılığı bu kadar belli değildir. Çünkü yukarı hayat fonksiyonları, yani zihni olanlar, hiç değilse insanda fert bakımından değil, yalnız nevi bakımından tahlil edilebilir. Demek bu iki ilim arasındaki ayrılığı alıkoymakla beraber aralarında bir çeşit karışıklık kabul etmek lâzımdır. Şüphesiz hayatiyat kat'i ilerlemeler yapmasaydı içtimaiyat kurulamıyacaktı. Fakat öte taraftan en yüksek hayat fonksiyonlarının müsbet araştırılışını yalnız başına tamamlıyan da, bir defa kurulmuş bulunan içtimaiyat olmuştur.

Gerçek, altmış yıldanberi hayatiyatın geçirdiği değişiklik, kimyanınkinden geri değildir. Bugünkü hali ise Comte'un zamanındaki halinden tamamiyle ayrıdır. Hayatiyat şimdi Comte'un sezemiyeceği kadar serpilmiş ve başkalaşmıştır. Bununla beraber bu serpilişin prensiplerinden bir kaçını Comte'un büyük bir kuvvetle tasav-

(77) Müsbet siyaset, I, 589.

(78) Dersler, VI, 768.

vur ettiği inkâr edilemez. Bütün canlı mevcutlar için umumî bir hayatiyatın, fizyolojik ve tek bir teşrihin ne olabileceği fikrini edindi, mukayese usulünün bereketliliğini gördü ve dâhice bir gözle bu usulün riyazî tahlil usulü ile olan benzerliğine işaret etti. Nihayet, istihaleci faraziyeyi kabulden çekinmesine rağmen Lamarck'ın eserindeki genişliği anlamış bulunuyordu.

BEŞİNCİ FASIL

Ruhiyat

I

İlimlerin tasnifinde ruhiyatın yeri yoktur. Hayatiyattan sonra içtimaiyat, ruhiyatın yerini almaktadır. Comte'u hâdiseler arasında en mühim bir grubu ihmal etmek ile muahaza edenler, ruhiyatın açıkta kalması vakıasına dayandılar ve mühim bir itiraz yaptılar. Bir çok feylesoflara göre şe'niyetin ana parçası olan bir sahayı, şuur dünyasını, insanın ruhî tabiatını açıktan açığa hariçte bırakan bir felsefeye ne demeli?

Böylece ileri sürülen itirazda bir kaç kelime ve fikir karışıklığı vardır. Ruhیات denince ne anlaşılıyor? Eğer bu kelime «kendini yoklama usulü ile elde edilmiş bir ilim» demek ise, Comte'un böyle bir ilim imkânını kabul etmediğini itiraf etmek gerektir. Böyle bir itiraz, aynı zamanda zamanımızın bir çok ruhiyatçılara karşı da yapılabilir. Çünkü onlar da Comte gibi bu imkânı kabul etmiyorlar ve ruhî vakıalar ilmini saf ve basit olarak kendini yoklama usulünden başka bir usul ile vücuda getirmeğe savaşıyorlar. Ruhiyatı «insanın ve hayvanın hassas, zihni, manevî hâdiselerine ait kanunları araştıran ilim» diye tarif ediyor musunuz? Bu manada Comte'da bir ruhiyatın bulunmadığını söylemek yanlış bir hüküm olacaktır. Bilâkis Comte müsbet ruhiyatın, kendi çağdaşı olan ve usullerini kabul ettiği âlimler tarafından kurulduğunu düşünmektedir. Ruhiyat kelimesini kullanmaması ise, bir karşılıklığın önüne geçmek içindir. O sıralarda bu kelime eklektik mektebinin malı idi ve «ruhiyat usulü» dendiği zaman Jouffroy hatırlanıyordu. «Ruhiyat» Cousin tarafından benliğin tahlili üzerine kurulmuş bir ilimdi. Bu feylesofları tenkit eden Comte, ruhî hâdiselere ait ve onlarınkinden ayrı olan nazariyesinin aynı adı taşımasını istemedi. İşte Comte'un bu ihtiyatkârlığı «ruhiyat» tan artık devşirmeci (eklektik) mezhebin değil, fakat vakıalara ilişen herhangi bir nazariyenin kastedildiği, zamanımızda bile bir türlü anlaşılmamaktadır.

Comte üç ruhiyat mektebi karşısında idi. Gerek usul, gerek

mezhep yüzünden her üçü ile de mücadele etti. Tenkidini, bu mektepleri birbirlerine karşılıklı tenkit ettirmek suretile yapacak ve en sonunda her üçünün bir oldukları noktaya hücum edecektir (79).

Bu üç mektep şunlardır: Tenkidine başlangıç olan Condillac ta içinde olduğu halde, fikriyatçılar, sonra eklektikler, nihayet İskoçyalılardır. Comte eklektik adı altında bazan bir taraftan Fransız mektebini teşkil eden fikriyatçılara, diğer taraftan her üç mektebin tarihçe ilki olan İskoçyalılara muhalif olmak üzere Alman mektebini kaseder. İskoçyalılardan sevgi ile bahseyler. Kendi felsefi terbiyesini bir parça da onlara borçlu olduğunu düşünür. Kezalik fikriyatçı Destutt de Tracy'nin mantıki kuvvet ve samimiliğine hürmet eder. Fakat bunlar ne de olsa, haklarında çok ağır hüküm verdiği eklektikler gibi metafizikçilerdir. Comte, «metafizikçi» den hâdiseleri - ki burada mesele ruhi hâdiselerdir - artık ilâhiyata dayanmıyan, fakat müsbet de olmıyan bir usul vasıtasile araştıranları kasediyor. Bu manada Lock, Condillac ve XVIII inci asırda onların peşinden gelenler, Hum müstesna olmak üzere, hep birer metafizikçidir.

Comte, «ruhiyatçı» lar tarafından tatbik edilen *kendini yoklama* usulü ile alay etmektedir. Lisanındaki keskinlik, hiç değılse kısmen, Cousin'in «şarlatanlık» ının tesiri karşısındaki kızgınlığından ileri geliyor. Bir kısım hatipliğini ve bilhassa mukallitliğini takdirden geri kalmadığı bu «adı sanı malûm safsatacı», Comte'a göre zihinler üzerinde en fena tesiri yapmakta (80), onları metafizik cedeline, yahut kof tumturaklı fesahate ulaştırmak maksadile, girmek üzere buldukları müsbet yoldan çevirmektedir. Bir de fazla olarak tabii ilimlerde o kadar muvaffakiyeti görülen ilmi usul davasında bulunmak. Fiziğin objektif müşahedeyi kullanması gibi bu ruhiyat da, bu suretle, sübjektif müşahedeyi kullandığını zannediyor. Fakat bu çeşit müşahede, yani enfüsü usul, ne demektir? Aynı uzuv nasıl olur da hem düşünür, hem düşünmekte olduğunu görür? İnsanın kendi kendisini müşahedesinde mesele, bizi harekete getiren ihtiraslar ise, böyle bir şey tasarlanabilir. Hiç bir teşrihi sebep buna karşı gelmez. Çünkü ihtirasların merkezi olan uzuvlar, görmeğe mahsus olan uzuvlardan ayrıdır. Fakat zihin hâdiselerini aynı şekilde görmeğe gelince, meselenin imkânsızlığı ortada-

(79) Comte ve Mill arasında mektuplaşma, 162 (27 Şubat 1843 ve 21 Teşrinievvel 1844 tarihli mektuplar).

(80) Müsbet siyaset, IV, lâhika, 218.

dır. Görülen uzuv ile gören uzuv burada aynı olduğundan müşahede nasıl kabil olabilir (81)?

Bu itiraz yalnız eklektiklere değil, aynı zamanda İskoçya mektebine ve fikriyatçılara da karşıdır. 1819 da Valat'ya yazdığı bir mektupta bu itirazı buluyoruz. O zaman henüz Cousin'i tanımıyordu. «Zihin kendisini, ameliyelerini, yürüyüşünü ne ile görecektir? İşin nasıl olup bittiğini müşahede maksadile, zihni, yani dimağı, biri hareket edecek, diğeri bu hareketi görecektir şekilde iki parçaya bölemeyiz. Yalnız başına ve kabli olarak göz önüne alınmış insan zihni üzerinde yapıldığı ileri sürülen müşahedeler, halis vehimlerden başka bir şey değildir. Mantık, metafizik, fikriyat denen her şey, eğer bir manasızlık değil ise, nihayet bir hülya ve bir rüyadan ibarettir» (82).

Daha bunun gibi bir çok benzerleri buraya ilâve edilebilecek olan bu metin, Comte'un düşüncesi üzerinde sık sık yapılan yanlış bir tefsiri düzeltmeğe yardım eder. Şuur vasıtasile ruhi hâdiselerin varlığından haberdar edilmemizi Comte inkâr etmiyor. Bilâkis vakıayı açıkça kabul etmektedir. Ona göre mümkün olmayan şey, düşüncenin işleyişini mülâhaza vasıtasile tetkik etmek, enfüsü müşahede usulü ile «zihni kanunlar» bulmak telâkkisidir. Bunlar bir kelime ile Condillac, fikriyatçılar, Reid... ilh gibi ruhiyatçıların fikirleridir ve Comte, prensipleri bakımından hepsini değerden düşürmektedir. Bu hususta yapılan bütün mütalealar, bilgi nazariyesini teşkil eder, yoksa bugün ruhiyat dediğimiz şey değildir.

Hususî surette zihin kanunlarını araştırmak, umumiyetle ruhi hâdiseleri tetkik etmek istenirse, bazı ahvalde enfüsü müşahede mümkün olacaktır. Fakat bu, bizi, erişilmesi istenen dileğe götürmeyecektir. Çünkü hayatın her sahasında o kadar bereketli ve elzem olan mukayese usulünü kabul etmiyor. Tetkik eylediği, yalnız insandır, o da salim ve olgun insan olacaktır. Çocuk, deli, hayvan için ne düşünülüyor (83)? Hayvanların ruhi hayatı, Descartes'in yaptığı gibi, inkâr mı edilecek? Öte taraftan hayvan hayatı, enfüsü müşahede usulü vasıtasile araştırılmaz. Şu halde başka bir usule baş vurmak gerektir.

Hakikatte bu hâdiselerin ilme yaraşan iki usulü vardır. Ya ruhi hâdiselerin ilişkili oldukları muhtelif uzvi şartlar mümkün olan aydınlıkla gösterilecektir. Bu iş, Comte'un kafatası fizyolojisi dediği

(81) Dersler, III, 614-617.

(82) Valat'ya mektuplar, 90.

(83) Dersler, III, 614-616.

ilmin mevzuudur. Yahut zihni ve manevi faaliyetin mahsullerini doğrudan doğruya müşahede ederiz, bu da içtimaiyatın işidir. Fakat sözde ruhiyat usulü ile bir taraftan âmîl, yani uzuv, öte taraftan fiil, yani melekelerimizin mahsulleri bertaraf edilirse, elimizde reel hâdiselerin yerini sözden ibaret «mahiyetler» in tuttuğu «anlaşılmaz bir kelime kavgası» ndan başka ne kalacaktır? Anlaşılması en güç ve en muğlâk fonksiyonların tetkiki bu suretle havada asılı kalıyor. Hiç bir şeye tutunmamıştır. Daha basit ve daha tam olan ilimlerden hiç bir destek almamıştır. Fazla olarak bir de «ruhiyatın basit ilimlere hâkim olduğu ileri sürülmektedir».

En girift ve en aslî hâdiselerinin varlık şartları bakımından en basit ve en kaba olanlarına bağlı bulunduğunu gördüğümüz tabiatteki umumî nizama bundan fazla karşı gelen hiç bir şey gösterilemez. Nasıl hayatiyat hâdiseleri gayri uzvî hâdiselerle, nasıl hayatiyat içinde hayvanî hayat hâdiseleri uzvî hayatınkilerle ilişkili bulunursa, öylece zihni ve manevi hâdiseler de diğer biyolojik fonksiyonlara bağlı bulunmaktadır. Onları kendilerine has olan kanunlardan başka altlarında gizli bulunan bütün hâdiselerin kanunları idare eder. Zihni hâdiseleri, bu son kanunlar koymuş gibi araştırabilir miyiz? Metafizikçi bu noktada istediğini yapabilir. Fakat müsbet usulü deniyen âlim başka türlü davranmalıdır.

Kusurlu bir usulü kullananların yanlış neticelere varmaları tabii idi. Fikriyatçılar ve ruhiyatçılar, mezhepleri arasındaki farka rağmen zihni fonksiyonları ön sıraya koymak ve teessürî olanları uzaklara atmak noktasında anlaşıldılar. Düşüncelerinin biricik mevzuu hemen hemen sadece zihin oldu. Lock'dan beri gelenlerin başlıca eserlerinin isimlerine bakınız: İnsan müdrikesi üzerinde deneme, Bilgi prensipi, Fikirlerimizimizin kaynağı, İhsaslar kitabı, Fikriyat, ilh.... Muhtelif teessürî melekeler onların yanında gölgede kaldı. Şimdi yapılacak şey tam bunun aksidir. Tecrübe gösteriyor ki teessürîler, ihtiraslar, meyelânlar, hayvanların, hattâ insanların hayatında çok mühim roller oynamaktadır. Teessürî hayat, zihni hayatın neticesi olmaktan çok uzaktır. Bilâkis neticeleri kendiliğinden gelen ve müstakil olan hamlesi, muhtelif zihni melekelerin önce uyanması, sonra gelişmesi için zarurî bir âmildir. Halbuki fikriyatçılar «her türlü bedihiliğe rağmen insanı, tamamile istidlâl yapan, hattâ kendiliğinden olan yaşayıştan hemen hemen mahrum, hattâ en hisli çocukluk yaşayışındanberi farkında olmadan birdüziye gizli hesaplarla meşgul bir mahlûk olarak düşündüler» (84).

İnsan üzerinde yapılan ruhi tetkikler aynı zamanda hayvanlar üzerinde de yapılsaydı yanlışlık çok sürmiyecekti. Fakat feylesofları, buldukları vaziyetlerde alıkoyan şey, bilâkis metafiziğe, hattâ ilâhiyata dayanan gizli düşünceleri idi. Zihni fonksiyonlar bilgisinin insan ile hayvan arasında yalnız derece değil, aynı zamanda tabiat farkı göstermesi gerekti. Keza bu lüzuma bağlı bir ihtiyacın neticesi olmak üzere ruhun ölmezliğinin göz önünde tutulması, «benlik» in birlik, basitlik, ayniyet gibi metafizikvari seciyeler göstermesi lâzımdı. İnsanı hayvanlardan ayıran ise düşüncedir. Ruha veya «benlik» e atfedilen seciyeler de düşünceden alınmış demektir.

Fakat benlik vakide eklettik ruhiyatçıların dedikleri mutlak birlik değildir. Benlik, insanın her lâhzada «sempati» lerinden, «sinerji» lerinden aldığı duygudur. Bugün *sinestezi* denen şeyin şuurulu bir ifadesidir. Cousin'in ileri sürdüğü gibi doğrudan doğruya bir idrakin mevzuu olmaktan uzak olan bu benlik, çoğu normal vaziyette farkedilmeyen bir sürü ihsas ve duyguların mahsulüdür (85). Âlimin dikkatini girift benlik hâdiseleri üzerine çeken bilhassa (şahsiyet, benlik ikileşmesi, delilik, ilh... gibi) marazî hâdiselerdir. Esasen benlik duygusuna sadece insana has imiş gibi bakmak imkânsızdır. Yukarı hayvanlarda da bu duygunun bulunduğu bizi inandıracak sebepler vardır. Her halde bu muğlâk ve sebatsız duygu üzerine hiç bir metafizik mezhebi kurulamaz. Comte burada Hum ve Cabanis gibi düşünüyor ve Cousin'in mezhebine en açık bir tarzda karşı geliyor.

Bununla beraber müsbet usulün fikriyat ve metafizik usullerine olan üstünlüğü üzerinde fazla duraklamaktadır. Buna lüzum da yoktur. İlmin ilerleyişi gittikçe vakti geçen ve kısırlaşan usullere lâzım gelen dersi vermektedir. Metafizikçiler daha şimdiden «hâkim» vaziyetten «itirazcı» vaziyete geçmiş bulunuyorlar (86). Herhangi bir hâdise sahasına giren müsbet usulün ise bu sahaya ergeç hâkim olmadığını gösteren hiç bir misal yoktur.

II

Comte'un ruhiyatı Cabanis ile Gall'inkine bağlı olmakla beraber onlardan ayrılır. Zihni ve manevî hâdiselerin müsbet telâkkisini ilk defa güdenlerden biri olduğu için Cabanis'i öğmektedir (87).

(85) Dersler, III, 601, 621.

(86) Dersler, III, 611.

(87) Valat'ya mektuplar, 134 (8 Eylül 1824).

Gerçekten, Cabanis yaşıyan ve duyan mahlûkta husule gelen hâdiselerin sayısız olmasına rağmen bu hâdiseler arasında birdüziye tesir ve karşı-tesir bulunduğunu göstermek arzusundadır. Bu kandan uzak kalamıyan ruhî hâdiseler her dakika, asabî sistem vasıtasile bütün vücudun tesiri altındadırlar ve kendi tesirlerini de ona hissettirirler. Cabanis bunun cinsiyet, yaş, mizaç, hastalık.... gibi sahalardan alınmış bir çok misallerini vermektedir. Bundan başka ruhî hâdiselerin dimağ ile ilişiği, herhangi bir fonksiyon ile uzvî, meselâ hazım ile mide arasındaki ilişiğin aynidir. Cabanis'e göre hassî ve zihni fonksiyonların hususî bir prensip vasıtasile anlaşılmasını reddetmek, materyalist olmak demek değildir. İlk illetler gözümüzden daima kaçır. Başka ilimlerde olduğu gibi ruhiyatta da âlim, hâdiseleri görmeğe ve kanunlarını aramağa ehemmiyet verir. Diğer taraftan ruhiyat benliğin tahlilinden başlamak davasında bulunsaydı, şuurun bizi haberdar etmediği, bununla beraber ruhî olan bir çok hâdiseleri bir tara bırakacaktı. Bu bereketli düşünceyi sonradan Main de Biran ele alacaktır. Günümüzün ruhiyatçıları ise ondan en hayırlı istifadeyi edineceklerdir.

Cabanis ruhî vakıaları müsbet bir tarzda düşündü. Fakat ilmini yapmağa kalkışmadı. Bunu, Comte'un gözünde, müsbet ruhiyatın hakikî sahibi olan Gall yaptı. Merkezlerin yerlerini göstermesinin deri - ki, Comte bunun yaşıyacağını zannetmiyor - ne olursa olsun, Gall, hiç değilse meseleyi lâzım geldiği gibi vazetmek, açık bir tarzı halini göstermek iyiliğinde bulundu. Zaten Gall muhtelif melekeleri, dimağın muhtelif noktalarında göstermekle kalmamış, asıl mezhebini tesis etmeden evvel, XVIII inci asırda herkesçe kabul edilen ruhiyata karşı güzel bir tenkitte bulunmuştur.

Gall, Condillac'ı, Helvetius'u ve fikriyatçıları tenkit için tecrübeye, yani fiziyojolojiye, zihin patolojisine, sonra hayvanlar üzerindeki müşahedelere dayanıyor. Vakide her fert, dünyaya bir takım temayüller, hazırlıklar, fitrî melekelerle gelir. Bütün insanların tabii müsavâtı davası, insanların temayül ve hassalarının birbirinden çok ayrılması itibarile yanlış bir temel üzerinde bulunmaktadır. İnsanların zihni ve manevî müsavatsızlığı terbiyenin ve şeraitin kudretine atfeden Helvetius'ün fikri tutunamıyacak bir davadır. Doğru bir zihin, salim bir ruh yapmak elimizde değildir. Uzuvarın başkahğı, fonksiyonların başkalığını doğurur. İnsanların birbirleri arasındaki farklar gibi, hayvan ve insanların farkı da teşrih ve fiziyojoloji farklarındadır. Bu suretle Condillac'ın mutlak ihsascılığını, vakıalar reddetmektedir. Bundan başka ruhiyatın ilerlememesine

sebepe, ruh melekeleri bölümü (hafıza, muhayyile, hüküm... ilh) nün, fonksiyonların hususiyetlerine hiç de tekabül etmiyen mantık ve metafizik bakımından gelişigüzel yapılmış olmasıdır.

Gall, gerek tecrübenin verdiği son netice, gerek dimağın fonksiyonları hakkındaki doktrininin temel direği olmak üzere şu prensipi zikrediyor: ruh ve zihin hassalarının temayülleri fitridir ve tezahürleri teşekkülümüze bağlıdır (88). Bu prensipte yeni bir kablicilik görmeyiniz. Descartes ve Leibnitz tarzında bir «fıtrîcilik» e dönmediğini Gall bize kendisi söylüyor. Burada mesele ne fitri «prensipler», ne de fitri «fikirler» olmayıp sadece hazırlıklar, temayüller veyahut meselâ sevme melekesi, doğru ve yanlış bulma duygusu, ihtiras, dil öğrenme ve muhtelif fikir ve hükümleri ölçüp onlardan netice çıkarma... gibi melekelerdir. Gall şöyle diyor: «Bu hususta müşahedeye ehemmiyet veriyoruz. Ruhun melekelerini yalnız maddî uzuvlar yardımile hâdise olarak görünmeleri nisbetinde göz önüne alıyor ve ancak tecrübenin hükmettiği şeyleri inkâr, yahut kabul ediyoruz».

Comte bu düşünceleri benimsiyor. Gall gibi o da Condillac ile onun peşinden gidenlerin istihaleye uğramış ihsaslar hakkındaki «çocukça hülyalar» ını red, onun dimağî uzuvların hususiyetlerine tekabül eden ruhî fonksiyonların hususiyetini kabul ediyor (89). Fakat Gall'dan aldığı şey yalnız prensiptir. Geri kalan kısımlarda Gall'den daha iyi yapamazdı. Bu yüzden emeğine hayran kalmıyoruz. Fakat düştüğü hata, önüne geçilmesi imkânsız olmakla beraber, ne de olsa yine hatadır.

İlkin dimağı, mukayeseli teşrihin gösterdiği gibi, bir uzaması olduğu asap sisteminden hayli uzak tutmakta Gall haksızdır (89). Makinemi hayat ile hasse ve iradî hareket sistemlerini tamamen birbirinden ayrı düşünmekte, dimağın yalnız, hiç değilse en yukarı hayvanlarda şuur, insiyakî zanaatler, ruh ve zihin melekeleri olan asap uzuvlarını göz önüne almaktadır. Comte, bu teze karşı, Cabanis'in toplamış olduğu vakıaları ve canlı mevcutla bütün unsurlar arasındaki bağıllığı gösteriyor. Ne dimağ, asap sisteminin geri kalanlarından, ne de asap sistemi bütün uzviyetten ayrı tutulamaz.

Bundan başka Gall melekeleri gelişigüzel çoğalttı ve sayısını

(88) Dersler, III, 631. Gall: Sinir sisteminin teşrih ve fizyolojisi, Paris 1810, II.

(89) Dersler, III, 626.

(90) Dersler, III, 666-668.

27 olarak gösterdi. Spurzheim bunu 35 e çıkardı. Başkaları daha fazla ileri gitti. Her kafatası fiziyojistininin bir meleke ve uzvunu göstermesi için, bunu fikriyat ve ruhiyatçıların «mahiyetler» vücuda getirmek işindeki aynı kolaylıkla, birazıcık uygun bulması kâfi geliyor (90). Böylece ortaya atılan yenilikler hemen daima beceriksizce yapılmış şeylerdir. Fıtrî bir «riyazî istidat» da bu suretle ortaya atılmıştır. Böyle olunca neden kimyaya, teşrihe... ait istidatlardan bahsetmiyelim? Bahsi geçen riyazî istidat hesap yapmak-taki kolaylıktan ibaret. Fakat hiç de ayrı ve hususî bir istidat olmıyan riyazî zihniyet, zihnimizin gerçekten unsuru olan meleke-lerin muhtelif tarzda işlemeleri ile vücuda gelen her türlü başka-lıkları da kendinde taşımaktadır. Meselâ filân hendeseci bilhassa buluşlarının keskinliği ile kendisini gösterdi; bir diğeri yaptığı terkiplerin genişliği ve ihatası, nihayet bir üçüncüsü... ilh riyazî lisan ve işaretler yapmak dehası ile temayüz etti. Büyük âlimler ve sanatkârlar üzerinde etraflıca yapılmış monografiler, ruhiyatın ileri-lemesi için son derece değerli olacaktır.

Netice şu ki, «kafatasının derinden bir tahlili» henüz yapılmamışa muhtaçtır. Comte'un, Gall'den alıkoyduğu şey «hamle, ilca-impulsion» dır. Gall'in yerlerini gösterdiğini zanneylediği merkezlerden bir çoğu terkedilmelidir. Bunları aramakta kendisinin hakkı vardı. Çünkü bu suretle ilmin yürümesi lâzım gelen yolunu göstermiş oluyordu. Bir ilmin başlangıcında müsbet bir faraziye, yanlış da olsa, daima faydalıdır. Fakat bugün Gall'in mezhebinden kalan ve söz götüren yalnız iki prensip vardır: 1) Gerek teessürî, gerek zihni olsun muhtelif ana temayüllerin fıtriliği, 2) «Melekele-
rin az çok girift olan yardımına, asıl fiillerin her zaman muhtaç olmasına rağmen» yine birbirinden ayrı ve müstakil bulunan meleke-lerin çokluğu. Bu iki prensip zaten «hissi selim» in insan tabia-ti hakkında daima taşıdığı düşünce ile uzlaşan aynı telâkkinin bir-birine bağlı ve birbirile münasebetli iki tarafını da teşkil eder. Bu telâkki, teşrihî bakımdan dimağın birbirinden hem ayrı, hem müs-takil bulunan muayyen miktarda uzuvlarına bölünmesine tekabül etmektedir. İşte «kafatası fiziyojisi» nin mevzuu bu tekabülü et-raflıca ortaya koymak ve isbat etmektir.

III

Bu denemeyi Gall'in muvaffak olmadığı noktadan tekrar ele alan Comte'un mezhebi, birbiri ardısına mühim iki safha geçirmiş-

(91) Dersler, III, 654.

tir. Bu değişmenin ehemmiyeti ve sebepleri üzerine dikkatimizi çeken de yine kendisidir.

1837 de «Dersler» in III üncü cildini yazarken hâlâ Gall'in, yalnız umumî telâkkisini değil, aynı zamanda teşrih ve fiziyoloji hakkındaki faraziyelerini de yakından takip ediyordu. O zaman düşündüğü şu idi: Gall'in usulünden çıkardığı faraziye insanla hayvanların asıl zihnî ve manevî tabiatını hayran kalacağımız bir sadakat ile göstermektedir. Onun melekelerimizi zihnî ve teessürî diye ikiye bölmesini kabul ediyordu. Zihnî melekelerin uzuvları bütün ön ve orta dimağı, diğer melekelerin uzuvları ise yalnız arka kısmı, yani ansefalik yığının dörtte veya altıda birini işgal eder. Bu ise «teessürî melekelerin hâkimiyetini ilmi bir temele dayanarak ortaya koymaktadır». Comte, teessürî melekelerin meyelânlar ve hislere, zihnî melekelerin de idraklere ve mülâhazalara bölünmesini bile kabul etmekte idi.

Bu sırada yaptığı itirazlar en ziyade melekelerin lüzumundan fazla çoğaltılması, bir de bu kadar çok melekenin bulunduğu dimağ teşrihinin kifayetsizliği etrafında idi. Kafatası ile uğraşanların usulüne karşı teşrihçilerin yaptıkları itirazda haklı olduklarını düşünüyordu. Kafatası ile uğraşanlar, dimağda karşılıklı olan bir uzva irca' edilemeyecek bir melekenin varlığını iddia etmekte idiler. Fakat bu şekilde kabli bir teşrih yapılamazdı. Her hayatiyat nazariyesinin gayesi teşrihi tahlil ile uzvî tahlil arasında bir ahenk vücuda getirmek olduğuna göre bu hal, her iki tahlilin birbirini model edindiklerini ve her birinin ayrı bir tarzda yapıldığını farzetmemizi icap ettirmektedir. Şu halde dimağın tahliline, her çeşit fonksiyon fikrini bir tarafa bırakmak, yahut hiç değilse bu fikri teşrih araştırmalarımıza ikinci derecede bir yardımcı olarak kullanmak suretile doğrudan doğruya olacak bir şekilde yeniden başlamak ve çalışmak lâzımdır (92).

1851 de «Müsbet siyaset» in ilk cildinde Comte'un başka şekilde davrandığını görüyoruz. Artık Gall'in ruhiyatına yalnız tarihi bir değer biçmektedir. Ruhiyat hakkındaki telâkkisi tamamene başkalaşmıştır. Bütün bu değişikliğin sebebi içtimaiyatın kuruluşudur.

Şüphesiz Gall'in meziyeti yine büyüktür. Zira o, zihnî ve manevî melekelerin müsbet nazariyesini yapmak cesaretini gösterek müsbet felsefeye esaslı bir yardımda bulundu. İlk ana çizgilerinin doğru olduğunu zannettiği bu nazariye olmaksızın Comte,

(92) Dersler, III, 651.

ne müsbet usulü içtimai vakıalara tatbik, ne de, binnetice, felsefesini kurmak tecrübesinde bulunamazdı. Bundan dolayı «manevî babası» Condorcet'ye olan aynı hararetili minnettarlığı Gall'e karşı da göstermektedir. Fakat içtimaiyat kurulduktan sonra dönüp arkaya bakan Comte, Gall'in «dimağ nazariyesi» nin tutunamayacağını anladı. Bu nazariye, müsbet felsefenin asıl hayatıyatı içtimaiyattan ayıran bir geçidi atlamasına yardım eden muvakkat bir köprü rolünü oynadı. O şekilde ki, öbür tarafa geçilir geçilmez köprü yıkıldı. Fakat bu yıkılışın ehemmiyeti yoktur. Onun sayesinde Comte'un içtimaiyat tarafına geçmiş olması yeter. Şimdi huzur içinde zihni fonksiyonların tetkikine dönen Comte şöyle diyor: «İçtimaiyatı kurduğum zaman Gall'in dehasının kendisine lâzım gelen prensip ve gayeyi verebilecek mâşeri tekâmülü tanımamak yüzünden, hakikî bir dimağ fiziyojisi yapamadığımı anladım. O vakit, önceleri hayatıyatçılardan beklediğim bu işin felsefî mesleğimin ikinci kısmına ait olduğunu hissettim» (93).

«Dersler» de esasî biyolojik olan ve içtimaiyat tarafından yalnız tamamlanan ruhiyat, «Müsbet siyaset» de tersine dönmekte, yani esasında içtimaiyatın, ancak ikinci derecede hayatıyatın işi olmaktadır. Comte, 1846 dan sonra düşüncesindeki bu yeni yükselişin şuurunu duydu ve bu tarihten sonra beş yıl devamınca kendisinin eseri olan «Dimağ tablosu» üzerinde çalışmaktan geri durmadı.

İlkin zihni fonksiyonların tahliline müvazi ve ondan ayrı olacak teşrihi bir araştırmağı artık istememekte, bu fonksiyonları teşrih dışında görmeğı düşünmektedir. «Benim için, diyor, bu işin mantiki prensipi, onun enfüsü tarafındadır». Teşrihi, sistemli bir surette fiziyojiiye tâbi tutuyor, dimağı uzuvların bilinmesini ise artık bir tamamlama, hattâ zihni ve manevî fonksiyonların müsbet tetkikinden doğan bir netice gibi tasarlıyor. Esasında «bu mevzu, iyi veya fena, yalnız enfüsü usule müsaittir». Bu usul, Gall'in talebelerinde olduğu kadar muhaliflerinde de aynidir. Ruhiyatın şimdiye kadar mahrum kaldığı şey, merkezlerin yerlerini doğrulukla gösterme değil, daha ziyade zihni ve manevî hâdiselerin oldukça derin bir tahlilidir. Gerçekten, «bu ana fonksiyonların tetkikine yegâne salâhiyeti olan» (94) içtimaiyatın kanunları bilinmedikçe bu meseleyi etraflıca yoklamak imkânsızdı.

(93) Müsbet siyaset, I, 729.

(94) Müsbet siyaset, I, 671.

Böylece ilk, yani birbirlerine irca' edilemiyen ve yardımları ile şuurun sezdiği muğlâk hâdiseleri vücuda getiren melekeleri tayin etmek için kullanacağımız usul hem enfüsü, hem sosyolojik bir usul olacaktır. Çünkü tahlil edeceğimiz nefis, tetkik edilmeğe az elverişli, hayatı çok kısa olan ferdî şuur olmayıp küllî nefis, yani insanlıktır. «Zira bu muhtelif fonksiyonlara seciyelerini verecek yalnız nev'idir». Bu tahlili kontrol edecek cihaz olarak hayvanların müşahedesini kullanırız. Gerçekten, anadan getirdiğimiz bütün temayüller insandan başka diğer yukarı hayvanlara da aittir. İnsan üzerinde yapılmış bir tetkik, hayvanlarda hiç bir izi görülmiyen fonksiyonları ortaya koyduğu görüldüğü takdirde, sadece bununla, tahlilin şuurlu olduğuna ve mürekkep neticelerin birbirlerine irca' edilemeyeceklerinin düşünüldüğüne hükmedilmelidir. «Sosyolojik ilhamı, hayvanata dayanan bir mülâhaza ile yoklamak: işte ruhun müsbet nazariyesinin umumî prensipi budur» (95).

Comte bu usul ile birbirlerine irca' edilemiyen ve 15 i kalbe, 5 i zihne, 3 ü seciyeye düşen 18 meleke elde ediyor, her birine bir uzuv veriyor. Kalb uzuvları dimağın arka kısmında ve dimağçede, zihninkiler ön dimağda ve seciyeninkiler ise orta mıntakadadır. Comte'un dimağ cihazında kabli olarak ayırdığı bu 18 unsuru, badi surette gerçekleştirmekte tarihçiler serbesttirler. Bu uzuvların varlığı kendisine her halde yetesiye isbat edilmiş görünüyor. Teşrih bakımından gösterilmeleri çok ehemmiyetli değildir. Uzuvların, fonksiyonların sayı ve münasebetlerinden tâlil edilen sayı ve vaziyetlerini iyice belirtmek mümkündür. Yoksa şekillerini ve büyüklüklerini bilmeğe lüzum duyulmayacaktır. Merkezleri göstermenin faydası muadeleleri daha iyi düşünmek için hendesecilerin münhanilerden ettikleri istifadeye benzer ruh fonksiyonunun sadece statikbir karşılığından ibarettir (96). Ruhun işleyişindeki bütün münasebetlere bir zemin gösterebilmek için yalnız var olduğunu ve vaziyetini bilmekliğimiz kâfi gelen uzuv böylece bir şema rolünü oynar.

Demek oluyor ki, dimağ ve ruh nazariyesi artık «hemzaman» değildir. Hakikatte ruh nazariyesi, dimağ cihazını hiç düşünmeden, enfüsü ve müstakil bir usul ile önceden yapılmış, dimağ ve ruh münasebeti sonradan bu ruh nazariyesinden tâlil edilmiştir.

Comte şimdi Gall'in ruhiyatına dönüp, onun eksiklerini göste-

(95) Müsbet siyaset, I, 673.

(96) Müsbet siyaset, I, 731.

rebilir. Gall, sistemli bir plân kabul etmeden «afaki temayüllerle enfüsî ilham arasında tereddüt edip durdu. Tecrübenin doğurduğu bu tereddüt halinin teessürî fonksiyonlar meselesinde fazlaca bir mahzuru yoktu. Şüphesiz Gall, meyelânlarla duyguları yanlış ayırt etmişti. Fakat tabiatımızın ana temayüllerini ihmal edemezdi. Burada hakikî bir usulün yokluğunu, takip eylediği halk hikmeti ve hayvanlar üzerinde yaptığı müşahede kapattı. Büsbütün aldandığı nokta, zihni melekeler meselesi oldu. Zira burada deminki halk hikmeti ve hayvan ruhiyatı yardımlarından mahrumdu. Henüz bilinmiyen hakikî usulün yerini burada hiç bir şey tutmayordu. Zekânın dinamik ve statik kanunlarını keşfetmek için hayatîyat bakımını terketmek gerekti. Şu halde Comte Gall'in nazariyesi yerine yeni bir zihni fonksiyonlar bölümü koyuyor, mefhum ve ifade melekelerini birbirinden ayırıyor. Asıl zihni fonksiyonların teessürî ve harekî fonksiyonlarla olan münasebetlerini göstermekte arzuyu iradeye bağlayan sıkı ilişkisi hissettirmektedir. Nihayet zihnin ana fonksiyonlarını bulmak için, insanlığın tarihi tekâmülüne baş vuracaktır.

Comte'un nazariyesini etraflıca anlatmak, dimağ tablosunun birbirine irca' edilemiyen 18 melekelerini birer birer yoklamak, kitabımızın programına dahil değildir. Fakat mezhebin sistemli seciyesi, bizi tablodaki derin ve alâka verici ruhiyat görüşünü ortaya koymağa sevketmektedir. Bazı misaller: Comte, taklidi itiyada yaklaşıyor ve itiyadı da «mukavemetten ibaret olan büyük kâinat kanunu» (97) içine sokuyor. Dikkatimizin, bağlı bulunduğu teessürî bir hâdise olmaksızın hiç bir zaman işlemediğini gösteriyor (98). Bundan başka kuvvetli ve zayıf halleri ayırd etti, hayallerin aktüel olan idraklere irca' edildiğine işaret eyledi. «Eğer, diyor, hayallerimiz haricî ihsasları kadar şiddetli olsaydı zihni hayatımız hiç bir metanete sahip olmayacak haricî mülâhazaları, içimizden gelen hücumlarla karmakarışık bir hal alacaktı». Comte'un sayıklama ve delilik hakkındaki nazariyeleri de buradan doğmaktadır (99).

Fikriyatçıların mücerret ihsasçılığına karşı Comte'un ileri sürdüğü idrak nazariyesi, nefis ile dışın ilişkileri üzerindeki umumî telâkkisine bağlıdır. Zihni faaliyetlerimiz dıştan gelen intibaların

(97) Dersler, III, 598, Müsbet siyaset, I, 596.

(98) Müsbet siyaset, I, 727.

(99) Müsbet siyaset, II, 383.

vasıtalı veya vasıtasız bir uzamasından başka bir şey değildir. Fakat «bilmukabele intibalarda, hattâ en iptidai hallerde bile, iç yaşayışımızın tesiri altında daima giriftleşmektedir. Basit gibi görünen ihsas esasen çok muğlâk bir yuğuruşun eseridir (100). Çünkü gerçekten alınmış olan bir ihsas, ancak tekrarlanmış intibalardan sonra mümkündür. Zihin yalnız en ilk zamanlarda tamamen pasiftir. Bu suretle bütün kazandıkları, sonraki ihsaslara müessir olur. Comte «yalnızca ihsasa atfedilen ameliyelere istidlâlin mutad iştiraki» noktasında ısrar eder. Zihnin asıl faaliyeti, ihsasın bütün, hattâ en basit fiillerine de girmektedir.

Deli doktorlarında ilmi bir zihniyetin bulunmamasından dolayı, zihin patolojisi ancak şimdi ortaya çıkıyor. Eğer Broussais prensipi doğru ise, yani marazî hâdiseler normal hâdiselerin kanunlarına göre husul buluyorsa, âlimler ruh hastalıklarından ne kadar büyük istifadeler edineceklerdir. Normal vaziyetinde birbirinden ayrılmıyan hallerin ayrılmış görüldüğü bu ruh hastalıkları, tabiatın âlimler için vücuda getirdiği mümtaz, misaller, hakikî tecrübelerdir. Bunlar bir çok fiziyojji, hattâ teşrih meselelerini, bilhassa benlik duygusunu (şahsiyet hastalıkları, unutma... ilh), mefhum melekelerinden ayrılmış ifade melekeleri (lisan hastalıkları) ne kadar iyi aydınlatırlar.

Hayvan ruhiyatı faydalı olmak itibarile maraziyattan geri kalmaz. Bütün teessürü ve zihni melekeler, hayvanlarda ve insanlarda beraberdir. Belki en yüksek ilmi istidatlarda bu beraberlik yoktur. Fakat bu istisnada, en yüksek memelilerle en az inkişaf etmiş vahşilerin fiilleri arasında, önceden bir fikire sahip olmadan, yapılacak bir mukayese neticesinde şüpheli görünmeğe başlar. Bunun için vahşi nevilerin zihinlerini ve âdetlerini yoklamak ve ehlileşme ile uğradıkları değişiklikleri gözden geçirmek gerektir. Bu noktada hemen hemen her şey yapılmışa muhtaçtır (101).

IV

Demek ki Comte da, ne denirse densin, bir ruhiyat vardır. Hattâ bu ruhiyat, bir manada, İskoçya mektebinin ve usullerini o kadar tenkit eylediği eklektiklerin ruhiyatından çok ayrı değildir. Temas noktaları mühim ve oldukça çoktur. Gerek eklektikler, gerek Comte, ruhî hâdiseleri melekeler atfetmekte, melekeleri ise «temayüller» veya fitrî «hassalar» olarak düşünmektedirler. Her

(100) Müsbet siyaset, I, 712-714.

(101) Dersler, III, 660.

iki taraf için de asıl ruhiyat meselesi, muhtelif şekillerde yuğurlanacak tesirleri ruhî hâdiseleri husule getiren bu melekelerin sayı ve münasebetlerini göstermeden ibaret görünüyor. Mesele, her şeyden önce bir kaç melekenin yardımı ile vücuda gelmiş neticeyi ilk bir meleke olarak, yahut tersine, bir melekenin eserini bir kaç melekenin mahsulü olarak göz önüne almamaktır. Her iki taraf, nihayet, bu fitrî melekeler nazariyesini insan tabiatının müşahadesi üzerine kurmak davasındadır.

Comte'un kendisi, hiç değilse Condillac'ı tenkit ederken eklektiklerle aynı düşüncede olduğunu gördü. Bu noktada onlara yalnız orijinalite atfetmiyordu. Gerçekten, Comte'a göre eklektikler, Cabanis, Charles Bonnet, Gall, Spurzheim gibi fiziyojî âlimlerinin uzun zamandanberi bu mesele etrafında daha açık, bilhassa daha doğru anlattıkları şey karanlık ve gösterişli bir tarzda yapmaktan başka bir şey yapmadılar. Diğer taraftan Garnier «Ruh melekeleri» eserinde eklektikliğin Gall ile olan ilişkisini çok iyi görmüş ve bunu 1839 da çıkardığı «Mukayeseli ruhiyat ve kafatası bilgisi» adını taşıyan kitabında araştırmıştı.

Şu halde Comte'un ruhiyatı, neticeleri itibarile eklektiklerin dediklerinden vakide çok uzaklaşmıyorsa onlara bu kadar şiddet ve ısrar ile hücumu neden? Çünkü zahiri bir doktrin benzeyişi altında hakikatte, tasavvur edebileceğimiz kadar mühim bir usul başkılığı gizlenmektedir. Cousin (bilhassa 1830 dan evvelki Cousin) için ruhiyat bir gaye değildir. Vücut ve mutlak bilgisine yükselmeye yarayan bir vastadır. Tahlil ettiği «benlik» uzviyetten müstakildir. Comte bu fikri *gerisin geriye gitme* diye mahkûm ediyor. «İnsan zihninin bugünkü geriye dönemeyecek yürüyüşünü farkedemiyen bazı kimseler, on yıldır, Alman metafiziğini Fransaya getirmek, ruhiyat adı altında sözde fiziyojiden tamamiyle ayrı, ona üstün, manevî hâdiseleri yalnız başına araştırarak bir ilim yaratmağı denediler» (102). Garibi şu ki, bu deneme, ruhiyatı müsbet bir yola sokan Cabanis ve Gall'in çalıştıkları bir sırada yapıyor.

Comte'un sisteminde ruhî hâdiselerin, varlık şartları bakımından daha umumî olan bütün diğer tabii hâdiseler grublarına tâbi olduğu kendiliğinden anlaşılıyor. Şu halde Comte, Cabanis ile Gall'in pek tabii olarak peşinden gidecekti. Fakat «Mütealleştiren fonksiyonlar» in ilmini yapmak için hayatîyat bakımının yetmediğini düşündü. Bu vaziyet de teşrihî düşünceler, fiziyojîk mütaleaların bir nevi tekrarından ve kopyasından başka bir şey değildir. Comte'un

(102) Müsbet siyaset, IV, lâhika, 218.

kullandığı kelimelerin hayret edilecek tarzda aynini kullanan Main de Biran'ın dediği gibi «her melekenin işlemesi için bir merkez ayırmak, zarurî surette önceden yapılmış bir meleke bölümüne dayanmalıdır. Başka bir sahaya ait faraziyelere bu suretle aşılana faraziyeler, zihni fonksiyonlarımızın tahlilini aydınlatmağa pek fazla yardım etmeyecektir» (103). Şu kadar ki, Main de Biran'ın yaptığı gibi yalnız mülâhazaya hitap etmek yerine, Comte, biyoloji bakımından sosyoloji bakımına yükselmektedir. Yalnız enfüsî usulün ruhi hâdiseler ilmüne yaraştığını kabul ediyor. Fakat benliğe kendi ameliyatını tahlil edeceği nefis, insan zihni, daha doğrusu sürekli tekâmülü altında, yani dinleri, ilimleri, felsefeleri, lisan ve san'ati ile öz önüne alınan insan ruhudur. Hülyacı değil, fakat şe'niyetçi, ve müsbet bir ruhiyatın malzemesi işte buradadır. Bu ruhiyat hayatıya bağlı kalacak, onunla beraber tamamlanacaktır.

İskoçya mektebinin ve Gall'in elinden biraz çabuk benimsiyerek aldığı «melekeler telâkkisi» ve kat'i şekilde olup bittiğine inandığı «dimağ tablosu» bir tarafa bırakılırsa Comte'un ruhiyatı, mühim ve bereketli bir çok tohumları taşımaktadır. Müsbet olmıyan eklektik ruhiyatın yerine, Comte, müsbet olan iki ilim koyuyor. İlkin ruhi hâdiselerin uzvî şartlarla ilişkisini araştıran tecrübî ilmi: bu, fizyolojik ruhiyattır ki, meşru oluşuna bugün hiç bir kimsenin bir diyeceği yoktur. Sonra içtimaiyat bakımının tesiri altında Comte bugün serpilmeğe başlıyan (içtimai ruhiyat, ırk ruhiyatı, halklar ruhiyatı... ilh gibi) bir sıra tetkiklere yol açtı. İçtimai kanunların temellerinin ruhi kanunlarda bulunduğu ekseriya söylemiyor. Fakat bunun aksi de aynı derece doğrudur. Ruhiyat kanunları, hiç değilse zihni ve manevî olanları, aynı zamanda içtimaiyat kanunlarıdır. Çünkü onları insan nev'inin zihin tarihinden başka bir vasıta ile bilemeyiz. «İnsanlığı insan ile değil, insanı insanlık ile izah etmelidir». Müsbet usul «kendinizi tanımak için tarihi tanıyınız» kaidelerini koyuyor. İnsan insanlığın tekâmül zinciri içinde halkasını bulmadıkça kendi şuurunu duyamayacaktır.

İKİNCİ KİTABIN SONU

Tercüme eden :

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu